

26 AUGUSTUS 1970

55e JAARGANG

No. 2761

Inspraak in de ruimte

„Het moderne planologische overheidsbeleid grijpt diep in het totale levensmilieu van de mens en de ontwikkeling van de samenleving in. Het moet daarom als een eis van democratie worden beschouwd, dat de bewoners van een gebied de gelegenheid krijgen zelf invloed uit te oefenen op de richting welke het overheidsbeleid geeft aan de ontwikkeling van hun gebied.”

Het is om deze reden dat de Raad van Advies voor de Ruimtelijke Ordening onlangs een *Advies inzake het betrekken van de bevolking bij de vorming van het ruimtelijk beleid* heeft uitgebracht aan de Minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, een advies waar de minister bij brief van 13 juni 1968 om had gevraagd en waaraan bovenstaand citaat is ontleend. In dit advies constateert de Raad terecht dat door het verlenen van inspraak de kwaliteit van het overheidsbeleid verbeterd kan worden; door inspraak immers (door de Raad een „sociale techniek” genoemd) worden de inzichten in de samenleving naar voren gehaald en krijgen zij vorm. De inspraak op het terrein van de ruimtelijke ordening dient zich niet te beperken tot de fase van *voorbereiding* van een ruimtelijk plan; juist in dit soort zaken is het zeer belangrijk dat ook bij de *uitvoering* van de onderdelen van het plan de burger wordt betrokken. Wel dienen, volgens het Advies, de politieke organen het uiteindelijke kristallisatiepunt te blijven van de resultaten van in een eerder stadium verleende inspraak en kan de laatste niet in de plaats treden van de uitspraak van het verantwoordelijke bestuursorgaan. Niettemin: „meer continue wisselwerking tussen bestuurders en bestuurden maakt terugkoppeling mogelijk van de beleidsuitgangspunten en -voornemens van de bestuurders naar het waarden- en normenpatroon van de bevolking”.

Voor een doeltreffende inspraakverlening dient natuurlijk een aantal voorwaarden te zijn vervuld. Het is plezierig dat de Raad zich niet, zoals bij sommige nominale inspraakverleners wel eens het geval is, louter beperkt tot het leggen van voorwaarden aan de zijde van de inspraakvragers (staatsburgerlijke vorming, onderwijs), maar ook de voorwaarden tot inspraak formuleert waaraan de policy-makers op planologisch terrein moeten voldoen. Bijvoorbeeld: door op begrijpelijke wijze en expliciet de verschillende uitgangspunten van het beleid te formuleren het mogelijk te maken dat inderdaad een behoorlijke discussie kan worden gevoerd. Of: het opstellen en publiceren van

een schema voor de inspraakverleningsprocedure in een vroeg stadium. Zeer belangrijk is in dit verband ook dat de overheid eveneens vroegtijdig alternatieve ontwikkelingsmogelijkheden aangeeft en daarvan de voor- en nadelen opsomt. Een goed voorbeeld hiervan is bijvoorbeeld de in april door het Openbaar Lichaam Rijnmond uitgebrachte *Schets Ruimtelijke Structuur*; daarin werden naast het door het Dagelijks Bestuur van Rijnmond voorgestane model van planologische ontwikkeling van het Rijnmondgebied twee alternatieve modellen gepresenteerd.

Evenzeer behartenswaardig zijn de opmerkingen van de Raad over het *tijdsaspect*. Door sommige bestuurders wordt als argument tegen inspraakprocedures wel eens aangevoerd dat hierdoor een dynamisch ruimtelijk beleid onmogelijk wordt en beslissingen (bijv. op het terrein van industrialisatie en zeehavenontwikkeling) kunnen worden vertraagd, beslissingen die geen verder uitstel zouden geven. Inderdaad kunnen dergelijke vertragingen optreden; dit zal echter meestal slechts dan gebeuren wanneer die inspraak pas in een laat stadium wordt geëffectueerd. Terecht zegt het Advies:

„Inspraak in een stadium waarin nog niet door het dagelijks bestuur een definitief standpunt is ingenomen kan de weerstanden bij de bevolking als gevolg van schrikreacties zoals bij de onverwachte presentatie van voldongen feiten verminderen. In bepaalde gevallen kan hiervan de indiening van geen of weinig bezwaarschriften tegen het ontwerp-plan een gevolg zijn, hetgeen kansen biedt op een snellere afwerking van de goedkeurings- en beroepsprocedure.”

Het Advies doet vele suggesties en aanbevelingen voor de inspraakverlening op de diverse bestuurlijke niveaus. Daardoor vult het de leemte op, die de Wet op de Ruimtelijke Ordening achterliet. In die wet wordt weliswaar voorzien in de mogelijkheid van de individuele burger om stelling te nemen in planologische zaken, maar in deze wet is zijn inbreng slechts *negatief* gericht, in die zin dat de burger in een laat — en kort! — stadium van beleidsvoorbereiding een bezwaarschrift kan indienen. „Het indienen van een bezwaarschrift is niet een vorm van meedenken en meespreken op een moment dat de bestuurder bepaalde ideeën aan de openbare mening toetst voordat een eindconceptie van een plan is gerijpt”.

De burgers van Nederland zitten overigens niet te wachten op een institutionalisering van de inspraak op het terrein van de ruimtelijke ordening. Volgens de laatste tellingen bestaan er in ons land alleen al 256 actiegroepen, commissies, werkgroepen e.d. die zich met „het milieu” bezighouden!

Inhoud

Inspraak in de ruimte	797
Korthheidshalve	798
Prof. Dr. W. Albeda: Vakcentrale en Miljoenennota ...	799
Drs. J. Kasteel: Financiering van de multinationale onderneming	800
Drs. R. Jurriëns: Arbeidsmarkt en werkende gehuwde vrouw	805
Dr. H. M. H. A. van der Valk: Coördinatie van innovatie	809
Au courant	811
Geld- en kapitaalmarkt	812
Prognoses	814
Boekennieuws	813, 815

Redactie

*Commissie van redactie: H. C. Bos,
R. Iwema, L. H. Klaassen, H. W. Lambers,
P. J. Montagne, J. H. P. Paelinck,
A. de Wit*

Redacteur-secretaris: P. A. de Ruiter

*Adjunct redacteur-secretaris:
J. van der Burg*

Economisch-Statistische Berichten

Uitgave van de Stichting Het Nederlands
Economisch Instituut

*Adres: Burgemeester Oudlaan 50,
Rotterdam-3016;
kopij voor de redactie:
postbus 4224. Telefoon:
(010) 14 55 11, toestel 3701. Bij
adreswijziging s.v.p. steeds adresbandje
meesturen.*

*Kopij voor de redactie: in tweevoud,
getypt, dubbele regelafstand, brede marge.*

*Abonnementsprijs: f. 44,72 per jaar,
studenten f. 31,20, franco per post voor
Nederland, België, Luxemburg, overzeese
rijksdelen (zeepost).
Prijs van dit nummer: f. 1,50. Abonnementen
kunnen ingaan op elke gewenste datum,
maar slechts worden beëindigd per
ultimo van een kalenderjaar.*

*Betaling: giro 8408; Bank Mees & Hope
NV, Rotterdam; Banque de Commerce,
Koninklijk plein 6, Brussel,
postcheque-rekening 260.34.*

*Advertenties: N.V. Kon. Ned. Boekdrukkerij
H.A.M. Roelants, Lange Haven 141,
Schiedam, tel. (010) 26 02 60, toestel 908.*

Korthheidshalve

„De economische hervormingen die de Russische premier Kosigin in 1965 heeft afgekondigd, hebben in verschillend opzicht hun doel niet bereikt”, aldus de NRC van 22 augustus jl. Deze conclusie zou het resultaat zijn van een enquête die deel uitmaakt van een groter onderzoek naar het effect van de hervormingen in het oostelijk deel van de Sowjet-Unie. De enquête geeft een eerste statistische indruk van wat de leiders van 241 ondernemingen denken over de bij hun bedrijven ingevoerde hervormingen. En die liegen er niet om. O.a. is gebleken, dat 98% van de ondervraagden van mening is, dat er niet of nauwelijks verbetering is gekomen in de bevoorrading van de ondernemingen met grondstoffen, materialen en machines. Een ander belangrijk aspect, nl. vergroting van de economische zelfstandigheid én het opvoeren van initiatieven van ondernemerszijde — onderdeel van de sinds 1965 ingevoerde hervormingen — blijkt evenmin goed uit de verf te zijn gekomen. Van de ondervraagden was 56% uiteindelijk van mening, dat de vernieuwingen geen werkelijk grotere zelfstandigheid voor hun bedrijf of vrijheid voor de directie hebben meegebracht. Als redenen werden aangevoerd enerzijds de wetgeving en voorschriften, en anderzijds de te grote, beperkende invloed van de desbetreffende ministeries. Het is reeds lang een bekend verschijnsel, dat met name in de Sowjet-Unie het toewijzings- of allocatiemechanisme in economisch opzicht nog steeds niet bevredigend schijnt te functioneren, hetgeen weer samenhangt met de door de centrale beleidsinstanties vastgestelde prioriteiten. Ook op andere terreinen is inmiddels gebleken, dat de Sowjet-Unie kampt met een aantal economische moeilijkheden. Zo langzamerhand wordt een zeker patroon zichtbaar. Al naar gelang de bedrijfstak, schijnt het westerse bedrijfsleven in toenemende mate te gaan voorzien in de binnen de Sowjet-Unie bestaande „leemten”. Te denken valt bijv. aan het onlangs afgesloten contract met West-Duitsland voor de levering van aardgasbuizen, waar weer een contract voor de levering van aardgas tegenover stond. Daarnaast zien we, dat bijv. FIAT op zich genomen heeft om een aantal complete automobiefabrieken op te bouwen in de Sowjet-Unie. Over deze ontwikkeling wordt — helaas — verschillend gedacht. (JvdB)

De milieuhygiëne blijft een aanhoudende bron van zorgen. Er kan geen dag voorbijgaan of men wordt via de nieuwsmedia geconfronteerd met de mogelijke consequenties van een aantal vormen van bodem-, lucht- en waterverontreiniging. Het strekt de Nederlandse regering tot eer dat zij in samenwerking met West-Duitsland een groot aantal vraagstukken op het gebied van de milieuhygiëne wil gaan aanpakken. Afgelopen week is bekend geworden, dat de Westduitse staatssecretaris van Binnenlandse Zaken, Dr. G. Hartkopf, en Dr. R. J. H. Krusinga, Nederlands staatssecretaris van Sociale Zaken en Volksgezondheid, hiertoe besloten hebben. Voor een aantal onderwerpen schijnen reeds vérgaande beslissingen te zijn genomen. O.a. is gesproken over de verontreiniging van het Rijnwater, de drinkwatervoorziening, de bestrijding van epidemiologische verschijnselen, de verwerking van vaste afvalstoffen, het loodgehalte in benzine en de milieuhygiënische aspecten verbonden aan de ontwikkeling van het Eems-Dollardgebied. Voor de Rijn is een aan duidelijkheid niets te wensen overlatende „streefdatum” afgesproken, in die zin dat „in 1975 de Rijn kwalitatief weer net zo zuiver kan zijn als honderd jaar geleden”. Deze formulering, afkomstig van de Westduitse staatssecretaris, rept echter met geen woord over de mogelijke economische en financiële consequenties van het — gelukkig alleen in figuurlijke betekenis — terugdraaien van de klok. Volstaan werd met de mededeling dat er van het Bodemeer tot aan de monding zuiveringsinstallaties zullen verrijzen aan de oevers van de Rijn. Echter, ook met Frankrijk zal gesproken moeten worden om een oplossing te vinden voor bijv. de lozing van het overtollige kalizout. Het is dan ook enigszins bevreemdend, dat Frankrijk klaarblijkelijk niet betrokken is geweest bij dit gedeelte van de gevoerde Nederlands-Westduitse besprekingen. (JvdB)

Vakcentralen en Miljoenennota

Het antwoord van het Overlegorgaan der drie vakcentralen op de schriftelijke uitnodiging van Minister Roolvink om met een delegatie van het Kabinet van gedachten te wisselen over de huidige economische situatie, heeft mij aan het denken gezet. De vakcentralen geven twee redenen voor een afwijzend antwoord op deze uitnodiging. De eerste is dat de SER besloot een onderzoek in te stellen naar het conjuncturele instrumentarium, waarbij vanzelfsprekend het loonpolitieke systeem als belangrijkste deel mede bezien zal worden. In dit stadium achten de vakcentralen het niet goed mogelijk zich in een gedachtenwisseling met de regering over de sociaal-economische situatie te be-geven.

Bovendien meent het Overlegorgaan, en nu komt het punt dat mij zo intrigeert, dat het reëel lijkt te veronderstellen dat het Kabinet op dit moment reeds de belangrijkste beslissingen voor het in 1971 te voeren beleid heeft genomen.

„Enige invloed op de kernpunten van dit beleid zou toch niet meer kunnen worden uitgeoefend” zegt het Overlegorgaan.

Daarmee ligt een interessante vraag op tafel met betrekking tot de plaats van het sociaal-economische overleg tussen de regering en de sociale partners. Het is evident, dat de inhoud van de Miljoenennota van doorslaggevende betekenis is voor het gehele sociaal-economische beleid der regering en van dat der centrale organisaties. Moet hieruit opgemaakt worden, dat het overleg tussen de regering en deze organisaties slechts zin heeft, indien dit overleg mede bepalend kan zijn voor de inhoud der Miljoenennota? En welke gevolgen zou zo'n procedure hebben voor het beraad van regering en parlement? Kan de regering stellen: „Sorry, geachte afgevaardigden, maar ons beleid berust mede op een afspraak met de centrale organisaties”, zonder dat het parlement de indruk krijgt dat de belangrijkste beslissingen al gevallen zijn vóór de Derde Dinsdag in september? Een indruk, waarvoor ook zonder zulk een overleg wel enige grond zou kunnen bestaan, gegeven de moeilijkheid wezenlijke veranderingen aan te brengen in de gehele beleidsconceptie, zoals die in de voorgaande maanden zorgvuldig balancerend is opgebouwd.

Een modern sociaal-economisch beleid is zonder de actieve medewerking der sociale partners bij de opstelling ervan en bij de uitvoering niet goed denkbaar. Dit is een stelling waar zeer velen het wel mee eens zullen zijn. Maar welke implicaties heeft deze stelling voor ons parlementaire bestel? Wie de consequenties ervan doordenkt kan tot twee alternatieve conclusies

komen. De eerste zou deze zijn, dat men stelt, dat een zo innige samenwerking tussen regering en sociale partners als de brief der vakcentralen veronderstelt, niet te verenigen is met de parlementaire democratie, zoals we die in Nederland kennen. Deze stelling komt neer op een afwijzing van dit stuk „corporatieve democratie”, dat tot nu toe in Nederland wél aanvaard is. Daarbij past een positie der vakcentralen, die zich niet engageert met het sociaal-economische beleid der regering, maar veeleer een oppositionele rol speelt.

De tweede mogelijkheid is die van het consequent aanvaarden van het intensieve samenspel. Daarvoor is echter meer nodig dan een incidenteel gesprek tussen de regering en de sociale partners. Persoonlijk zou ik zo'n intensief samenspel slechts kunnen denken in het kader van een sociaal-economische planning waarbij én de sociale partners én het parlement intensief zouden zijn betrokken. Het zou wel eens kunnen zijn, dat we ons bevinden in een situatie, waarin gekozen moet worden tussen het voortzetten (of weer herstellen) en uitdiepen van de „corporatieve democratie”, of het overgaan op een ander spoor.

Financiering van de multinationale onderneming

DRS. J. KASTEEL

Op 22 mei jl. vond de Nederlandse Economistendag 1970 plaats; thema: de multinationale onderneming. Een van de inleiders was Drs. J. Kasteel, hoofd Trade Relations Shell Europa; hij behandelde het onderwerp „De financiering van de multinationale onderneming”. De tekst van zijn inleiding is op de volgende pagina's afgedrukt.

De multinationale onderneming is een specimen van het veel ruimere verschijnsel dat een ieder kent als de internationale onderneming. De eerste is eruit voortgekomen; zij is een typisch naoorlogs fenomeen en bevindt zich naar alle waarschijnlijkheid nog volop in de ontwikkelingsfase. Het is voor ons doel niet noodzakelijk om tot een scherpere definitie van het begrip multinationale onderneming te komen. Voldoende is dat ons een groep van maatschappijen voor ogen staat, hierna te noemen werk- of dochtermaatschappijen, die in internationaal verband elk voor zich als zelfstandige eenheden opereren, maar waarvan de activiteiten onderling op elkaar worden afgestemd en waarvan de aandelen geheel of grotendeels gehouden worden door één of meer moedermaatschappijen. Het hoeft daarom geen verbazing te wekken dat de financiering van de multinationale onderneming grote gelijkenis vertoont met de financiering van de internationale onderneming. In menig opzicht bestaat er zelfs volledig overeenkomst.

In dit artikel zal ik eerst iets zeggen over de bijzondere plaats die de financiering binnen het kader van de financiële functie inneemt in de multinationale onderneming. Vervolgens, wanneer ik kom te spreken over de financiering zelf, ben ik van plan het zwaartepunt te leggen op die aspecten die typisch zijn voor de multinationale onderneming: met name de uitgesproken verschillen tussen de multinationale onderneming enerzijds en de lokale onderneming anderzijds, en de eisen die gesteld moeten worden aan de financiering van de multinationale onderneming wil deze haar taak effectief en bovenal efficiënt kunnen vervullen.

Financiering: coördinatie in het centrum

De financiering speelt een bijzondere rol in het hele gamma van activiteiten van de multinationale onderneming. De activiteiten van een dergelijke onderneming zijn praktisch over de hele wereld verspreid en het spreekt vanzelf dat, afgezien van een zekere mate van coördinatie in het centrum, er een aanzienlijke delegatie van verantwoordelijkheid en gezag bestaat naar diegenen die belast zijn met de leiding van de individuele werkmaatschappijen. De praktijk eist een dergelijke functionalisatie naar geografische

plaats. Deze delegatie van verantwoordelijkheid en gezag, die zich bij uitstek leent voor gebieden als productie en marketing, kan echter om verklaarbare redenen niet in dezelfde mate worden verleend voor planning en financiering.

Plannen voor nieuwe activiteiten of nieuwe investeringsprojecten kunnen en zullen vaak afkomstig zijn van de individuele werkmaatschappijen, maar de beslissing over de minimum eisen die aan dergelijke voorgestelde investeringen moeten worden gesteld, het vaststellen van prioriteiten en — niet in de laatste plaats — de uiteindelijke keuze welke plannen zullen worden gerealiseerd en welke niet (of nog niet), zijn zaken die alleen kunnen worden beslist op een centraal punt. De financiële middelen die de onderneming ten dienste staan en de kosten waartegen zij additionele middelen kan verwerven, zijn daarbij enkele van de belangrijkste overwegingen in dit planningproces. Kwantitatief zowel als kwalitatief behoren deze overwegingen tot de belangrijkste beperkingen in het planningproces, beperkingen dan op te vatten in de zin van „constraints”, zoals dat begrip gehanteerd wordt in de lineaire programmering.

Het is de financieringstaak die bij uitstek om coördinatie in het centrum vraagt en slechts in bescheiden mate gedelegeerd kan worden aan de individuele werkmaatschappijen. Zelfs wanneer uiteindelijk de beslissing om te gaan investeren is genomen, is de wijze van financieren zelf nog steeds een zaak waarover in laatste instantie het centrum zal moeten beslissen. Plaatselijke condities in aanmerking genomen zal het centrum moeten uitmaken of de middelen kunnen en dienen te worden verschaft door de moedermaatschappij, bijv. in de vorm van aandelenkapitaal of leningen, de voorwaarden waarop dit dient te gebeuren, ofwel dat er de voorkeur aan moet worden gegeven dat de dochtermaatschappij plaatselijk in haar financiële behoeften voorziet.

De relaties met en de toegang tot de kapitaal- en geldmarkten in de wereld zijn dus voor de multinationale onderneming van vitaal belang. Afgezien van zelffinanciering, behoeft dit type onderneming toegang tot deze markten om zich de noodzakelijke middelen te verschaffen nodig om haar investeringsplannen te kunnen realiseren ten einde

haar in staat te stellen haar relatieve marktaandeel in een (hopelijk groeiende) markt te behouden en eveneens om nieuwe investeringsmogelijkheden te kunnen benutten. Toegang tot de grote en goed georganiseerde kapitaal- en geldmarkten van West-Europa heeft er in hoge mate toe bijgedragen dat de ontwikkeling van grote internationale ondernemingen in ons deel van de wereld mogelijk was.

Echter, toegang tot de internationale kapitaal- en geldmarkten is niet iets dat de multinationale onderneming min of meer automatisch verkrijgt. Geldmarkten, die doorgaans minder door formaliteiten gehinderd worden en zich gemakkelijker aanpassen aan gewijzigde omstandigheden, zijn in het algemeen gesproken gemakkelijker toegankelijk dan kapitaalmarkten. Toen bijv. na de tweede wereldoorlog de „Koninklijke” als gevolg van de toegenomen betekenis van de Verenigde Staten als financieel centrum, toegang tot de Amerikaanse kapitaalmarkt en meer in het bijzonder tot de Amerikaanse beurs als essentieel beschouwde, ondervond zij dat het een moeizame en langdurige affaire was alvorens het aandeel „Koninklijke” op de New York Stock Exchange genoteerd kon worden.

Sindsdien is de internationale monetaire situatie gewijzigd. De toegang tot de Amerikaanse geld- en kapitaalmarkt is voor niet-Amerikaanse ondernemingen inmiddels in verschillende opzichten beperkt; daarnaast zijn nieuwe markten, zoals die voor de Eurodollar, ontstaan. Hinderlijk en nadelig als deze beperkingen ook mogen zijn, zij doen niets af aan het principe dat ik zojuist noemde: kennis van, ervaring met en toegang tot de internationale geld- en kapitaalmarkten zijn voor de multinationale onderneming van uitzonderlijk belang.

Specifieke financieringsproblematiek multinationale onderneming

Thans zou ik iets willen zeggen over die financieringsaspecten die typerend zijn voor de multinationale onderneming en wel in het bijzonder over de essentiële verschillpunten tussen de lokale onderneming (waaronder ik dan versta de onderneming werkzaam binnen de grenzen van één land) en de grote internationale onderneming. Zo'n lokale onderneming verwerft financieringsmiddelen, investeert, produceert en verkoopt in één land. De opbrengst van deze activiteiten zal dientengevolge plaatsvinden in datzelfde land, waar het dan vervolgens kan worden aangewend voor verdere investeringen en voor dividendbetaling aan aandeelhouders. De onderneming heeft met slechts één enkele fiscus te maken.

De multinationale onderneming daarentegen verkrijgt haar financiële middelen uit een groot aantal verschillende bronnen, verspreid over een groot aantal landen en tegen uiteenlopende voorwaarden. Investeringsvinden plaats in vele landen met uiteenlopende investeringsklimaten. Productie en verkoop worden uitgevoerd door een reeks werkmaatschappijen. Sommigen ervan leggen zich toe op de voortbrenging van grondstoffen die dan worden doorverkocht aan andere werkmaatschappijen, die zich veelal weer in andere landen bevinden en die op hun beurt deze grondstoffen zullen gebruiken voor de vervaardiging van halfabrikaten of gereede produkten om uiteindelijk te worden verkocht aan afnemers in verschillende landen. In de Koninklijke/Shell Groep bijvoorbeeld spelen de hier geschetste activiteiten zich af in en tussen meer dan honderd landen. De multinationale onderneming bevindt zich dan ook in de situatie waarbij middelen worden voortgebracht

en aangewend in een groot aantal landen met onderling afwijkende investeringsklimaten.

De verschillende werkmaatschappijen zullen — en dat is eerder regel dan niet — financieel gesproken niet in evenwicht zijn. Dat houdt in dat zij ofwel een financieringstekort te zien geven, waarin zal moeten worden voorzien hetzij van het centrum uit hetzij lokaal, ofwel zij hebben een overschot aan middelen, hetwelk dan naar het centrum zal moeten worden overgemaakt ten einde weer te worden opgenomen in de op het centrale punt aangehouden middelen. De financiële functie in het centrum, maar nu in de rol van kassier, moet daaruit de middelen putten voor betaling van dividend aan de aandeelhouders, beslissen hoeveel er geleend moet worden en of dit dient te geschieden door het centrum of door de individuele dochtermaatschappijen. Synchroon daaraan beweegt zich een continue stroom van grondstoffen en produkten tussen werkmaatschappijen in verschillende landen, waarvoor overdrachtprijzen moeten worden vastgesteld, die in de ogen van de betrokken belastingautoriteiten acceptabel dienen te zijn.

De multinationale onderneming ziet zich dan ook gesteld voor een reeks van investeringsproblemen, zoals investeringscontrole, deviezenrestricties, valuta- en fiscale problemen. In sommige landen zal de onderneming vrij zijn te investeren. In andere landen daarentegen zijn buitenlandse investeringen wellicht niet zo welkom en de onderneming ziet zich dan mogelijk geplaagd voor het dilemma tussen enerzijds de middelen voor enige tijd ongebruikt te laten ten einde deze beschikbaar te hebben voor toekomstige investeringen, en anderzijds dit surplus naar het centrum over te maken om daar dan later te ervaren dat het moeilijk is overheidstoestemming te krijgen om dit geld opnieuw in te voeren voor verdere investeringen. In talrijke andere landen zullen er geen obstakels bestaan voor wat betreft investeren; daar is het probleem veeleer het overmaken van vrijgekomen middelen of hoe te ontkomen aan de risico's van devaluatie.

„Nothing is certain but death and taxes”, en belastingproblemen zijn er altijd en ruimschoots voor de multinationale onderneming. Een investering kan waarschijnlijk op verschillende manieren worden gefinancierd en vanuit meer dan een land. De keuze zal zowel van invloed zijn op het overmaken van vrijgekomen kasmiddelen als op de belasting die de onderneming zal moeten dragen. Daarnaast zal het in sommige landen, hetzij door overheidsingrijpen, dan wel om andere redenen, noodzakelijk of wenselijk zijn samen te werken met lokale ondernemingen. Het is duidelijk dat dit weer nieuwe complicaties in de financiering met zich mee zal brengen.

Drie richtlijnen financieringspolitiek

We kunnen ons nu afvragen of binnen het raamwerk van de financieringspolitiek enkele algemene richtlijnen aangegeven kunnen worden, die ons behulpzaam kunnen zijn bij het oplossen van deze problemen. Drie van dergelijke richtlijnen zijn te noemen en wel het streven naar enerzijds *zo laag mogelijke kosten* en anderzijds *zo hoog mogelijke flexibiliteit*, met als derde *het beperken van valutarisico's*.

1. Zo laag mogelijke kosten

Het principe van de zo laag mogelijke kosten is evident. De financieringsfunctie is een dienstverlenende functie; het is logisch dat deze dienstverlening moet worden verricht

tegen de laagst mogelijke kosten. Het zal duidelijk zijn dat dit principe voor wat betreft de financiering van de multinationale onderneming op twee verschillende wijzen kan worden toegepast. In de eerste plaats is er de wijze waarop de onderneming haar financieringsmiddelen verkrijgt en in de tweede plaats de wijze waarop deze middelen binnen de multinationale onderneming worden aangewend, hetgeen weer afhankelijk is van de juridische en financiële structuur.

Voor wat betreft de wijze waarop de onderneming zich middelen verschafft zijn er drie mogelijkheden: *aandelenkapitaal, leningen en winstinhouding*. Op dit punt is er geen verschil tussen de multinationale onderneming en de lokale onderneming. Niettemin ligt de nadruk anders; als gevolg hiervan is er een verschil in het karakter van de problematiek rond de genoemde mogelijkheden. Gegeven de hedendaagse structuur van de vennootschapsbelasting in ons land en in de meeste andere landen elders in de wereld, is aandelenkapitaal een uiterst kostbare wijze van financieren. Vergroting ervan zal dan ook alleen dan plaatsvinden wanneer dit nodig is om het gewenste evenwicht tussen eigen en vreemd vermogen te handhaven. Dit verschijnsel is algemeen bekend; het verklaart waarom ondernemingen vreemd vermogen prefereren boven een vergroting van het aandelenkapitaal.

Voor de multinationale onderneming is het zojuist genoemde in gelijke mate waar, maar het accent ligt volkomen anders. De kapitaalbehoefte van de multinationale onderneming, nodig om zowel investeringen als bedrijfskapitaal te verschaffen, is dermate groot geworden, dat het uitgesloten is dat men erin zou slagen dergelijke behoeften door middel van leningen te dekken. Dit feit laat zich goed illustreren met het volgende voorbeeld dat betrekking heeft op de Koninklijke/Shell Groep. Over 1968 en 1969 namen de investeringen van de Groep in vaste activa en bedrijfskapitaal toe met £ 700 mln. (\$ 1.700 mln.). In vergelijking hiermee wordt een Eurobond-lening van \$ 75 mln. of \$ 100 mln. als aanzienlijk beschouwd. De situatie voor wat betreft de uitgifte van aandelen wijkt hiervan in beginsel niet af. De laatste aandelenemissie van de „Koninklijke” en „Shell Transport and Trading”, de twee moedermaatschappijen van de Koninklijke/Shell Groep, vond plaats in 1958. Deze emissie was de grootste in onze geschiedenis; het was een uitzonderlijk moeizame affaire en verschaft de Groep £ 126 mln. De ingehouden winst van de Groep bedroeg echter in 1969 alleen al £ 242 mln. of praktisch het dubbele van wat we ons met de emissie in 1958 wisten te verschaffen.

De orde van grootte waar het bij deze bedragen om gaat hebben de multinationale onderneming gedwongen terug te vallen op de zelffinanciering voor haar expansie. Natuurlijk betekent dit niet dat ingehouden winsten voor de lokale onderneming onbelangrijk zouden zijn als een bron van financiering. Integendeel. Het accent ligt echter verschillend.

Een andere consequentie van een dergelijke grootte is dat de multinationale onderneming onmogelijk kan volstaan met één kapitaalmarkt om zich aandelenkapitaal te verschaffen (een uitzondering zou hier gemaakt kunnen worden voor de V.S.). Dit is natuurlijk evenzeer van toepassing op vreemd vermogen, maar terwijl het lenen op een buitenlandse kapitaalmarkt, zoals terwyl het een dochtermaatschappij lokaal, d.w.z. in het land van vestiging, als door de moedermaatschappij rechtstreeks, kan plaatsvinden omdat noch het één noch het ander van invloed is op de structuur van de onderneming als geheel, is het zonder

meer duidelijk dat een lokale uitgifte van aandelen door dezelfde dochtermaatschappij wel repercussies heeft op de structuur van de onderneming. Wij krijgen dan te maken met de problematiek van minoriteitsaandeelhouders in afzonderlijke werkmaatschappijen, een problematiek die verder reikt dan de financiering alleen. Het is om deze reden dat de multinationale onderneming voor haar voorziening in aandelen kapitaal nagenoeg uitsluitend is aangewezen op de uitgifte van aandelen door de moedermaatschappij(en).

Hiervoor werd reeds genoemd de uitbreiding van het aandelenkapitaal van de „Koninklijke” en „Shell Transport” in 1958. Het aandeel van de „Koninklijke” in deze uitgifte was ongeveer £ 75 mln. Het behoeft geen nadere toelichting dat het vrijwel onmogelijk was een dergelijk bedrag in ons land te verkrijgen. De moedermaatschappij van een multinationale onderneming dient dan ook toegang te hebben voor de uitgifte van aandelenkapitaal tot een aantal kapitaalmarkten. Dit betekent in de praktijk dat zij ervoor dient te zorgen dat haar aandelen op een aantal buitenlandse beurzen worden genoteerd.

Het verkrijgen van noteringen op buitenlandse beurzen is een hoofdstuk apart, maar daarmee is de zaak natuurlijk nog niet af. Beleggers wensen geïnformeerd te worden en de eisen op dit punt verschillen van land tot land. Dit voegt nog een nieuw aspect toe aan de problematiek van de financiering van de multinationale onderneming, waarover de lokale onderneming zich geen zorgen hoeft te maken.

Voor wat het aangaan van leningen betreft waar het principe van de laagst mogelijke kosten in de eerste plaats toepassing vindt, is het verschil tussen de multinationale onderneming en de lokale onderneming dat de eerstgenoemde de keuze heeft uit een veel groter aantal mogelijkheden. In beginsel bestaat er echter tussen beide typen van ondernemingen op dit front geen onderscheid, maar zoals we hierna zullen zien valt bij de multinationale onderneming een zwaarder accent op de flexibiliteit.

Zoëven kwam het streven naar de laagst mogelijke kosten ter sprake. Daarbij werd gesteld dat dit op tweeërlei wijze toepassing vindt in de multinationale onderneming, en dat de tweede toepassing verband hield met de wijze waarop de financiële middelen worden aangewend binnen de multinationale groep. Gesteld werd voorts dat dit laatste afhankelijk was van de juridische en financiële structuur van de onderneming. Als ik spreek over de juridische structuur denk ik aan vragen, zoals: waar zullen werkmaatschappijen worden gevestigd en hoe zullen de aandelen in deze maatschappijen worden ondergebracht? De juridische structuur van een multinationale onderneming kan men zich daarom het beste voorstellen als een organisatieschema, met dit verschil dat in plaats van functies of namen van personen er namen van maatschappijen staan.

Deze structuur is bepalend voor de dividendstroom en het lijkt me overbodig het belang van dit punt te benadrukken. Winst dient terug te vloeien naar het centrum van de multinationale onderneming ten einde dividend te kunnen betalen aan de aandeelhouders van de moedermaatschappijen en om nieuwe investeringen te kunnen financieren. De dividendstroom is dan ook een van de belangrijke geldstromen binnen de multinationale onderneming; het is de juridische structuur die medebepalend is voor de hoeveelheid belasting die over deze stroom „onderweg” naar het centrum zal worden geëven. Wellicht roept dat gedachten op aan landen zoals Liechtenstein en aan ongekende mogelijkheden die de multinationale onderneming ten dienste zouden staan om helemaal geen belasting te betalen. Dit zou natuurlijk een misverstand zijn. Wie er

de jaarverslagen van de multinationale ondernemingen op naslaat, zal kunnen constateren dat zij een hoog percentage van hun inkomen in de vorm van winstbelasting naar de fiscus zien vloeien.

De multinationale onderneming levert dan ook via de afzonderlijke werkmaatschappijen bepaald een belangrijke bijdrage aan de nationale schatkisten in de landen waarin de laatste werkzaam zijn. Hoewel van tijd tot tijd binnen de multinationale onderneming het gevoel mag bestaan dat er in bepaalde landen te veel van haar wordt gevergd, is de voornaamste zorg toch wel te voorkomen dat inkomsten die reeds bij de werkmaatschappijen zijn belast ten tweede male of zelfs ten derde male belast worden, om geen andere reden dan dat dividenden van de werkmaatschappijen op hun weg naar het centrum nationale grenzen overschrijden.

De juridische structuur van de multinationale onderneming is dan ook daarom zo belangrijk, omdat zij mede bepalend is voor de mate waarin dubbele belastingheffing kan worden voorkomen. Gelukkig bestaat er vandaag de dag een groot aantal bilaterale verdragen, specifiek tot stand gebracht om deze dubbele belastingheffing te voorkomen. Daarenboven hebben verscheidene geïndustrialiseerde landen — daaronder begrepen Nederland — unilaterale maatregelen getroffen die erop gericht zijn dubbele belastingheffing te verlichten of te voorkomen in die gevallen waar verdragen niet van toepassing zijn of zelfs niet bestaan. Alhoewel op dit punt reeds veel is gedaan, gaat het pad van de multinationale onderneming op dit punt niet over rozen. Het is droevig te moeten constateren dat bijvoorbeeld binnen de Benelux nog steeds geworsteld wordt met een Nederlands-Belgisch verdrag ter voorkoming van dubbele belasting daterend uit 1933, dat volslagen verouderd is. Dit voorbeeld staat overigens niet op zichzelf, getuige bijvoorbeeld de verdragen tussen Italië en Duitsland en tussen Italië en België van resp. 1925 en 1931. Het geeft eveneens te denken dat meer dan tien jaar na het tekenen van het Verdrag van Rome en na alle memoranda die er gewisseld zijn over de noodzaak te komen tot een nauwere industriële samenwerking binnen de Gemeenschap, men er nog steeds niet in is geslaagd het probleem van de belastingheffing op dividenden, betaald door de ene maatschappij aan de andere, gevestigd in een ander land binnen de Gemeenschap, doeltreffend op te lossen.

Het belang van de juridische structuur ligt, zoals reeds gezegd, voor een belangrijk deel in het effect dat belastingheffing zal hebben op de dividendstroom. Het is evenwel niet het enige aspect. In een multinationale onderneming met meer dan één moedermaatschappij is het eveneens de juridische structuur die bepaalt welke dividenden zullen gaan naar welke moedermaatschappij. De betekenis hiervan is duidelijk wanneer men bedenkt dat een zeker evenwicht tussen de moedermaatschappijen dient te worden gehandhaafd.

Naast de juridische structuur is een financiële structuur noodzakelijk, die het de multinationale onderneming mogelijk maakt overschotten aan liquide middelen bij werkmaatschappijen — ontstaan door winst of anderszins — naar het centrum terug te laten vloeien om ze daarna aan te kunnen wenden voor andere doeleinden.

Wanneer de vorming van een nieuwe maatschappij of een nieuwe investering in een reeds bestaande maatschappij wordt overwogen, kunnen financieringsmiddelen behalve in de vorm van aandelenkapitaal gewoonlijk beschikbaar worden gesteld in de vorm van leningen. De belastingaspecten zullen natuurlijk verschillend zijn, afhankelijk van het feit of de leningen met of zonder interest worden

NVV:

nu frisdrankbestrijders?

Dementi Vaticaan:

non

Rotterdamse vertroosting:

na luchtvervuiling komt regen!

Definitie van een schrijver:

iemand die een ei kwijt moet, maar er een kip voor wil terughebben

Amerikaanse tragedie:

drugstory

(ongecorrigeerd)

verschafft en of de interest een aftrekbare kostenpost is voor de dochtermaatschappij. Leningen, waaronder we hier gemakshalve ook leverancierskredieten begrijpen, kunnen over het algemeen gemakkelijker en flexibeler worden terugbetaald dan aandelenkapitaal. Dit betekent dat wanneer de financiering van nieuwe investeringen wordt bekeken, er een spectrum van mogelijkheden bestaat dat dient te worden onderzocht. De uiteindelijke beslissing zal dan waarschijnlijk afhangen van een aantal factoren, zoals de te verwachten toekomstige cash flow van de werkmaatschappij, de belastingaspecten, deviezenrestricties voor wat betreft betaling van dividend, interest en de terugbetaling van de hoofdsom van leningen of leverancierskredieten en valutarisico's.

Al deze factoren behoeven niet noodzakelijkerwijs in dezelfde richting te werken en voor de uiteindelijke beslissing dient men dan ook evenveel aandacht te besteden aan flexibiliteit en valutarisico's als aan kosten. Het is in feite zo dat deze overwegingen heel goed in tegengestelde richting kunnen werken, in welk geval bijvoorbeeld het voordeel van lagere kosten dient te worden afgewogen tegen het nadeel van verminderde flexibiliteit en verhoogde valutarisico's.

2. Het beperken van valutarisico's

Valutarisico's ontmoet de multinationale onderneming in drieërlei opzicht.

In de eerste plaats in het dagelijkse handelsverkeer tussen de werkmaatschappijen onderling en ten dele ook in de transacties tussen de werkmaatschappijen en hun afnemers of hun leveranciers. In dit opzicht onderscheidt de multinationale onderneming zich niet van elke andere onderneming die in het internationale vlak handelt drijft. De banken zijn op de hieraan verbonden problematiek ingesteld en zolang de transacties binnen een tijdsbestek van enkele maanden kunnen worden afgewikkeld, kan men zich — uitzonderingen daargelaten — voor dit soort risico's op de „forward market” zonder al te hoge kosten dekken.

Daarnaast staat het valutarisico dat de multinationale onderneming loopt als gevolg van haar financiële transacties op langere termijn. Te denken valt hierbij aan de financiering van werkmaatschappijen en aan leningen aan

derden. Een algemene remedie voor dit soort problemen is niet te geven. Leningen aan derden zullen bij voorkeur uitgedrukt worden in een zo sterk mogelijke valuta en wat de financiering van dochtermaatschappijen in landen met zwakke valuta's betreft, zal men waar mogelijk gebruik maken van lokale kredietfaciliteiten.

Tenslotte en niet in de laatste plaats is er het valutarisico dat de multinationale onderneming loopt met betrekking tot haar centrale kas, waarvan ik de betekenis reeds eerder heb aangestipt. Tot op zeker hoogte kan diversificatie van deze centrale kas in meer dan één valuta dit probleem ondervangen, maar in de praktijk zijn op dit punt de mogelijkheden beperkt.

3. Zo hoog mogelijke flexibiliteit

Een andere belangrijke richtlijn bij de financiering van de multinationale onderneming is de *flexibiliteit*. Wanneer we bedenken hoe groot het belang van zelffinanciering voor de multinationale onderneming is en de daarmee gepaard gaande terugvloeiing van winsten en financiële overschotten in het algemeen naar het centrum, dan kan het belang van flexibiliteit niet genoeg worden onderstreept. Flexibiliteit in de van buiten aan te trekken financieringsmiddelen die het de onderneming mogelijk moeten maken om binnen het spectrum van financieringsmogelijkheden over te gaan van het ene alternatief op het andere, maar eveneens flexibiliteit in de eigen interne financiering en in de juridische structuur die het de onderneming mogelijk moet maken interne structurele veranderingen aan te brengen indien externe wijzigingen dit noodzakelijk maken.

Flexibiliteit in de alternatieve mogelijkheden om van buiten gelden aan te trekken, is uiteraard van primair belang. Dit klinkt wellicht in tegenspraak met hetgeen hiervoor is gezegd over de betekenis van de interne financiering. Waarom is flexibiliteit in de *externe* financiering dan zo belangrijk? Om twee redenen.

Ten eerste: de multinationale onderneming zal in de eerste plaats, net als elke andere onderneming, naast de middelen die uit interne financiering ter beschikking komen, behoefte hebben aan externe financiering. Het belang van gemakkelijke toegang tot de internationale geld- en kapitaalmarkten heb ik in dit verband reeds eerder onderstreept. De multinationale onderneming zal ervoor zorg dienen te dragen dat zij niet te veel van een bepaalde markt afhankelijk wordt. Zij dient erop bedacht te zijn dat de toegang tot bepaalde buitenlandse kapitaalmarkten — denk in dit verband aan de Verenigde Staten — kan worden beperkt en dient alternatieve financieringsmogelijkheden tot haar beschikking te hebben.

De tweede reden voor flexibiliteit in de externe financiering voor de multinationale onderneming is van niet minder belang. Deze reden is merkwaardig genoeg nauw verbonden met interne financiering. Interne financiering is zoals wij zagen afhankelijk van de mate waarin de multinationale onderneming in staat is om binnen de werk-

maatschappijen beschikbaar gekomen middelen terug te laten vloeien naar de centrale kas, om deze middelen vervolgens weer elders te kunnen aanwenden. Nu kunnen zich gemakkelijk moeilijkheden voordoen die deze kringloop bemoeilijken en in de praktijk gebeurt dat ook regelmatig.

In haar eenvoudigste vorm zal de belemmering daarin bestaan dat een dochtermaatschappij door deviezenrestricties in het land van vestiging verhinderd wordt om haar dividenden of — meer in het algemeen — haar surplus aan liquide middelen naar de moedermaatschappij, respectievelijk de centrale kas over te maken. Dit kan en zal uiteraard moeilijkheden veroorzaken, maar de situatie wordt meteen veel ernstiger als de oorzaak van de belemmering in de kringloop is gelegen in het land van vestiging van de moedermaatschappij van de multinationale onderneming.

Dit laatste punt is te illustreren met een verwijzing naar de situatie in de Verenigde Staten en Engeland in de laatste jaren. Als gevolg van betalingsbalansmoeilijkheden hebben beide landen zich genoodzaakt gezien kwantitatieve restricties in te voeren op buitenlandse investeringen van maatschappijen die in deze landen gevestigd zijn. Voor de in deze landen gevestigde multinationale ondernemingen vertegenwoordigen deze restricties uiteraard even zovele moeilijkheden. Hoe ernstig deze moeilijkheden zijn, zal afhangen van de graad van de opgelegde beperkingen, maar het spreekt vanzelf dat als de onderneming niet in een positie wil komen te verkeren waar zij gedwongen is om haar geplande investeringen te reduceren, zij alternatieve financieringsmogelijkheden tot haar beschikking zal moeten hebben.

Het voorgaande impliceert dat waarschijnlijk meer dan tot dusverre de multinationale onderneming een spectrum van financieringsbronnen zal dienen te ontwikkelen met een behoorlijke geografische spreiding. Het zal daarbij in eerste instantie gaan om een toenemend vermogen van de dochtermaatschappijen om in eigen financiële behoeften te voorzien, maar daarnaast is althans in een aantal gevallen een ontwikkeling te voorzien, waarbij financieringsbronnen zullen kunnen worden ontwikkeld, die van voldoende omvang zijn om mede in de kredietbehoeften van andere tot de multinationale groep behorende ondernemingen te voorzien.

Kredietfaciliteiten kunnen natuurlijk niet van de ene dag op de andere worden ontwikkeld en zij laten zich evenmin handhaven als zij niet van tijd tot tijd en met een zekere regelmaat worden benut. De op deze wijze vergrote flexibiliteit kan daarom voor de multinationale onderneming extra kosten met zich meebrengen, maar mits op de juiste wijze gehanteerd en van het centrum uit geëcoördineerd, zal zij een belangrijke steun aan de financiering kunnen leveren en er zeker toe bijdragen om het multinationale karakter van de onderneming te onderstrepen.

J. Kasteel

(I.M.)

§ NV. SLAVENBURG'S BANK §

Arbeidsmarkt en werkende gehuwde vrouw

Enkele arbeidsmarkt-sociologische kanttekeningen

DRS. R. JURRIËNS*

Inleiding

De sociale positie en de sociale rol van de vrouw zijn in de laatste decennia van deze eeuw in vele geïndustrialiseerde landen van het westelijk halfrond aan wijzigingen onderhevig geweest. Dit betekent overigens niet — het zij terzijde opgemerkt — dat een bepaalde vorm van patronage over de vrouw thans tot het verleden behoort. Op de arbeidsmarkt ziet men eveneens een verandering in het aandeel dat de werkende vrouw heeft in de totale beroepsbevolking. En wel in deze zin, dat de werkende *gehuwde* vrouw steeds meer aan het arbeidsproces is gaan deelnemen. Onderstaande tabel moge dit voor enkele landen nader illustreren.

Tabel 1.

Werkende gehuwde vrouwen als percentage van de totale vrouwelijke beroepsbevolking in enkele landen

Frankrijk	1946	47,8
	1949	49,0
	1962	53,2
Groot-Brittannië.....	1950	41,0
	1965	54,0
Verenigde Staten	1940	36,5
	1950	52,0
	1960	60,7

Tal van *oorzaken* kunnen hiervoor worden aangegeven. In de eerste plaats moet gewezen worden op de *demografische veranderingen*. De huwelijksleeftijd daalde, het aantal kinderen per gezin verminderde en bovendien volgden deze kinderen elkaar sneller op. Dit betekende dat de gehuwde vrouw na ongeveer haar veertigste jaar gereed is met haar opvoedende taak en wederom in het arbeidsproces ingeschakeld kan worden. Wij zien dan ook in vele landen, dat de toename van het aantal werkende gehuwde vrouwen vooral te danken is aan een vergrote deelname van deze vrouwelijke leeftijdscategorie. De gemiddelde leeftijd van de werkende gehuwde vrouw is dan ook gestegen. Klein en Myrdal zeggen hierover onder andere:

„Whereas fifty years ago a woman spent on the average fifteen years of a considerably shorter life in actual child-bearing and nursing of babies, the corresponding average is three-and-a-half years today. Assuming she marries at the age of 22, this represents

only 6-7 percent of the remaining years of her life. The family functions of women, for which, according to the old rules, women 'were set aside', has diminished radically”¹.

De grote moeilijkheid hierbij is dat deze categorie vrouwen vaak qua kennispakket een achterstand heeft opgelopen. Hier doet zich met andere woorden het probleem voor van her- en bijscholing.

Het *gezin* wordt in de sterk dynamische industriële samenleving gekenmerkt door het afstoten van bepaalde functies. Bovendien worden veel van zijn functies gewijzigd. De opvoeding bijvoorbeeld wordt voor een zeer groot gedeelte overgenomen door de school. Deze sociale institutie is dan ook van eminent belang in onze samenleving². Algemeen kan gesteld worden, dat er een functieverandering is opgetreden³. Was het gezin voorheen zowel een produktieve als een consumptieve eenheid, thans is zij bij wijze van spreken een kleine cel van vele schillen ontstaan, welke belaagd wordt door al dan niet verborgen verleiders teneinde het gezin meer te laten consumeren. Er moeten zelfs maatregelen genomen worden om het gezin te beschermen tegen bepaalde invloeden van buitenaf. Het gevolg hiervan is onder andere geweest dat het leidde tot een verandering in het waarden- en normenpatroon⁴, welke het werken van de gehuwde vrouw relatief minder sterk negatief sanctioneerde.

Voorts kan gewezen worden op de invoering van steeds meer moderne, tijdsbesparende huishoudelijke apparaten en een daarmee parallel lopende stijging van de *inkomens*. De rationeler gebouwde en ingerichte woning vergt minder

* De heer Jurriëns studeerde sociologie aan de Nederlandse Economische Hogeschool te Rotterdam. Hij is verbonden aan de afdeling Centraal Personeelsbeheer van DSM/Staatsmijnen te Geleen.

¹ V. Klein en A. Myrdal: „Woman's two roles”, Londen 1968, pag. 20.

² Vgl. Th. J. IJzerman: „Het talentenvraagstuk”, Groningen 1968; alsmede „Democratisering van het onderwijs”, discussienota aangeboden aan de Tweede Kamer, zitting 1968-1969 — 10176, Den Haag 1969.

³ Zie bijv. R. König: *Soziologie der Familie*, in A. Gehlen en H. Schelsky (Hrsg.): „Soziologie”, Düsseldorf/Köln 1964, pag. 121-158.

⁴ J. A. van Doorn en C. J. Lammers: „Moderne sociologie”, Utrecht 1959.

tijd aan onderhoud dan voorheen het geval was. De gehuwde vrouw kon aldus over meer vrije tijd gaan beschikken. Hieraan toegevoegd dient te worden, dat het algemene onderwijsniveau geleidelijk is gestegen. Dit leidde onder andere tot een grotere drang om de eenmaal verworven kennis productief te maken.

Een andere oorzaak kan gevonden worden in het feit dat de *emancipatiebeweging* vruchten heeft afgeworpen. De door de industriële ontwikkeling geëntameerde veranderingen zijn hier onder andere debet aan. Er ontstond een andere sociale structuur, terwijl vroegere waarden en normen gewijzigd of door andere verdrongen werden. Het cultuurpatroon was eveneens aan wijzigingen onderhevig. Zeer zeker was dit het geval na de beide wereldoorlogen. Dit proces is in feite een eigenaardig proces. Immers, werd in de vorige eeuw volledig geaccepteerd dat vrouwen (gehuwde inclusief) — zij het toen vaak onder bijzonder slechte omstandigheden — zowel in de agrarische als in de industriële sectoren werkzaam waren, thans is men weer zo ver dat dit niet meer als „abnormaal” wordt beschouwd⁵. De scheiding tussen woonruimte en werkruimte — welke vroeger veelal niet bestond — betekent thans voor de gehuwde vrouw geen onoverkoombare kloof meer om buitenshuis te gaan werken.

Tijdens de *tweede wereldoorlog* bestond er in vele landen een oorlogseconomie. Iedereen die maar in staat was de handen uit de mouwen te steken, werd gemobiliseerd om de fabrieken draaiende te houden. In Groot-Brittannië is dit bijvoorbeeld sterk het geval geweest. Na 1945 kon men constateren dat de deelname van de vrouw aan het arbeidsproces iets terugliep. Daarentegen zag men de deelname van de werkende *gehuwde* vrouw bestendig — ja, veelal toenemen. Als oorzaken voor deze gang van zaken worden o.a. wel gegeven:

1. De inkrimping van de werkgelegenheid voor de vrouw in de agrarische sector;
2. Een lagere huwelijksleeftijd;
3. Een vergrote deelname aan het voortgezet onderwijs.

Deze teruggang werd overigens aan het einde van de jaren vijftig en in de eerste helft van de jaren zestig een halt toegeroepen in de hoog geïndustrialiseerde landen van West-Europa. De enorme groei van de dienstensector⁶ en de spanningen op de arbeidsmarkt bevorderden de deelname van de vrouw, met name de gehuwde vrouw, aan het arbeidsproces. Een indicatie hiervoor was dat de part-time banen meer en meer voorkwamen⁷.

Tenslotte moet gewezen worden op het feit, dat geleidelijk het besef doordringt — vooral als er gesproken wordt over een welzijnsbeleid — dat het werken van gehuwde vrouwen buitenshuis hun ook meer mogelijkheden tot ontplooiing biedt⁸. Het is met andere woorden een *ethische kwestie* als men het werken van een gehuwde vrouw al dan niet wil belemmeren. Haar huwelijksgeluk kan hierdoor voor een belangrijk deel beïnvloed worden⁹.

De Nederlandse situatie

Men kan stellen dat de positie van de werkende vrouw op de Nederlandse arbeidsmarkt ongunstig is vergeleken bij die van de werkende vrouw in andere geïndustrialiseerde landen in en buiten West-Europa. Bij de volkstelling van 1960 bleek, dat 22% van de totale beroepsbevolking uit vrouwen bestond. De vrouwelijke beroepsbevolking vormde 16% van de totale vrouwelijke bevolking. In 1960 werkte 6,8% van alle gehuwde vrouwen. Aangaande het aantal mede-

werkende gehuwde vrouwen in de landbouw en in de detailhandel werd geconstateerd dat er een daling tussen 1947 en 1960 heeft plaatsgevonden. Was in 1947 nog 8% van het totaal aantal werkende gehuwde vrouwen medewerkend, in 1960 was dit percentage gedaald tot 3%. Deze teruggang kan ten dele toegeschreven worden aan het feit, dat in die periode het aantal landbouwbedrijven verminderde (hetgeen in de toekomst eveneens het geval zal zijn¹⁰) en er een afname van zelfstandige vestigingen in de detailhandel te constateren viel. Deze tendens zal zich ongetwijfeld voortzetten, gezien de saneringsmogelijkheden in de agrarische sector en in het midden- en kleinbedrijf.

Uit tabel 2 kan afgeleid worden dat de deelname van de werkende gehuwde vrouw aan het arbeidsproces in Nederland erg laag is. In verhouding tot andere landen is deze eveneens aan de relatief lage kant.

Tabel 2.

Werkende gehuwde vrouwen als percentage van het aantal werkende mannen

Nederland	3% (1959)
Verenigde Staten	26% (1960)
Frankrijk	27% (1958)
Groot-Brittannië	27% (1960)
West-Duitsland	32% (1960)

In haar „Interim-advies” van de Sociaal-Economische Raad over de arbeid van vrouwen in Nederland stelde de Raad onder meer: „Het feit, dat de beroepsbevolking in Nederland een naar verhouding tot andere landen laag percentage van de totale bevolking uitmaakt, wordt o.a. veroorzaakt door een relatief geringere deelname van vrouwen aan het arbeidsproces”¹¹. Voorts is gebleken dat de vrouwen in een veel kleiner aantal beroepen geconcentreerd zijn dan mannen. Met name zijn deze: onderwijsberoepen, functies van huishoudelijke aard, verpleegfuncties, beroepen in de detailhandel, lagere administratieve en eenvoudige industriële beroepen. Ongeveer driekwart van de vrouwen verricht zeer eenvoudig werk¹².

⁵ Zie J. M. G. Thurlings: „Mogelijkheden en grenzen van een empirisch sociologisch normaliteitsoordeel”, Nijmegen/Utrecht 1963 (inaug. rede); alsmede H. P. M. Goddijn: *Normaal en abnormaal, sociologisch beschouwd*, in „*Sociale Wetenschappen*”, 11e jrg., nr. 4, pag. 303-319.

⁶ *The service economy*, in „*OECD-Observer*”, februari 1967.

⁷ J. Hallaire: „*Part-time employment*”, OECD, Parijs 1968.

⁸ „*De arbeid van de gehuwde vrouw buiten haar gezin*”, Nederlands Gesprekscentrum, 1962.

⁹ S. R. Orden en N. M. Bradburn: *Working wives and marriage happiness*, in „*American Journal of Sociology*”, Vol. 74, nr. 4, januari 1969; pag. 392-408.

¹⁰ Vgl. G. A. van Houten: *Het agrarisch arbeidsvolume van 1950-1980*, in „*ESB*”, 53e jrg., 8 mei 1968, pag. 446-450.

¹¹ „*Interim-advies over de arbeid van vrouwen in Nederland in het kader van de situatie op de arbeidsmarkt en het te voeren arbeidsmarktbeleid*”, (herzien) concept van de SER voor de vergadering van de Raad van 18 november 1966, pag. 3.

¹² H. M. In 't Veld-Langeveld: „*Vrouw-beroep-maatschappij. Analyse van een vertrapte emancipatie*”, Utrecht 1969, pag. 44 e.v.

Het Centraal Bureau voor de Statistiek heeft voor 1980 een prognose gemaakt ten aanzien van het aantal werkende vrouwen. Het CBS komt tot de slotsom, dat, hoewel er absolute veranderingen zullen optreden, relatief de cijfers weinig wijziging zullen ondergaan. Het CBS komt tot deze conclusie door te stellen dat de groeitendensen voor het overgrote deel opgevangen zullen worden door de verminderingstendensen.

Als *groeitendensen* worden door het CBS aangegeven:

1. Door de daling van het geboortecijfer en een verlaging van de huwelijksleeftijd zal de gehuwde vrouw na de voltooiing van de opvoeding van haar kinderen nog geruime tijd de gelegenheid hebben om een beroep uit te oefenen.

2. Door de urbanisatie en het daarmee gepaard gaande effect van het ontstaan van kleinere en eenvoudiger woningen zal de gehuwde vrouw minder tijd aan het huishoudelijk werk behoeven te spenderen, en zal zij meer in de gelegenheid zijn om buitenshuis te gaan werken. Bovendien zijn de mogelijkheden tot het vinden van een werkkring in de stad groter dan op het platteland¹³.

3. Daar het opleidingsniveau steeds meer zal stijgen, zal de vrouw de door haar verworven kennis, zoals onderzoeken bevestigen, meer productief willen maken.

4. Het aantal jong-gehuwde vrouwen neemt toe. Zij zullen in de eerste jaren van hun huwelijk meer gaan doorwerken. Zij zullen later, nadat de kinderen onafhankelijk zijn geworden, sneller weer een baan trachten te vinden.

De door het CBS aangeduide, *tegen de groei gerichte, tendensen* zijn:

1. De langere opleidingen;
2. De lagere huwelijksleeftijd;
3. De afname van het vrouwenoverschot.

Korstanje stelt, dat de totale vrouwelijke beroepsbevolking tussen 1947 en 1980 zal dalen van 9,80% tot 8,78% van de totale bevolking. De totale *gehuwde* vrouwelijke beroepsbevolking zal volgens hem stijgen van 2,16% tot 2,92%¹⁴.

Sociale controle als rem

Noch het CBS noch Korstanje houden echter rekening met een vermindering van de *sociale controle* op het werken van de gehuwde vrouw buitenshuis. Als het werken van de gehuwde vrouw minder negatief gesanctioneerd wordt, zal er wellicht een relatief vergrote deelname van deze categorie van vrouwen aan het arbeidsproces plaatsvinden. Perella stelt:

„The industrial revolution and the change over from a rural to an urban society, the campaign for women's rights, the work experience gained by millions of women during the war when there was a shortage of male workers, the shift away from physical and manual labor to lighter work in the factories, the growth in white-collar jobs, and a rate of economic growth sufficient to generate an increasing number of jobs have all contributed to our almost matter-of-course acceptance of the presence of women in the labour force”¹⁵.

In Nederland daarentegen is dit nog steeds geen „matter-of-course acceptance”. De cijfers illustreren dit wel heel duidelijk. Welke zijn de belemmerende factoren geweest weest voor een grotere deelname aan het arbeidsproces door de gehuwde vrouw dan thans het geval is? Wij zullen enkele factoren noemen.

De inhoud van de sociale rol, het van een bepaalde positiebekleder verwachte gedrag¹⁶, is normatief bepaald.

De aan een bepaalde sociale positie verbonden *maatschappelijke* verwachtingen *sanctioneren* — in positieve of negatieve zin — het gedrag van de positiebekleders in hun interacties. Zo ook het rolgedrag van de Nederlandse vrouw. Vóór 1940 was het de geldende opvatting, dat het de taak van de vrouw was kinderen voort te brengen en het huishouden goed te voeren. De man was de baas; de vrouw werd beschouwd als zijn zeer gewaardeerde medewerkster. Het buitenshuis werken van de gehuwde vrouw was meestal taboe. Hierover bestond een grote mate van overeenstemming. Daartoe strekken enkele voorbeelden:

— In november 1891 hield Ds. Sikkel een referaat over het onderwerp „Huisgezin en arbeid” op het eerste christelijk-sociaal congres. In zijn referaat stelde hij onder andere, dat de vrouw een „hulpe” voor de man dient te zijn. Dat de gehuwde vrouw buitenshuis werkt is naar zijn mening in strijd met de door God gestelde regel¹⁷.

— Vlak voor het uitbreken van de tweede wereldoorlog stelde de toenmalige Minister van Sociale Zaken, Romme, de Staten-Generaal voor bij wet het werken van gehuwde vrouwen buitenshuis te verbieden. Hij wilde aan gehuwde vrouwen verbieden:

— alle werkzaamheden in ondernemingen, behalve als de echtgenoot aan het hoofd van de onderneming staat;

— alle werkzaamheden in ziekeninrichtingen;

— alle werkzaamheden in de takken van dienst van rijk, provincie, en gemeente;

— alle werkzaamheden in kantoren van beoefenaars van de vrije beroepen (bijv. advocaten en notarissen).

Romme verdedigde zijn wetsontwerp vooral op ethische gronden¹⁸.

— Een door de Anti-Revolutionaire Partij ingestelde commissie, de zogenaamde Commissie-Idenburg, kwam in 1921 tot de conclusie „... dat God de vrouw in het algemeen een andere taak heeft aangewezen dan haar door toepassing van het politieke passieve kiesrecht zou worden toegedacht; dat derhalve de Anti-Revolutionaire Partij zich heeft te onthouden van het candidaat stellen van vrouwen; dat op deze regel een uitzondering alleen toelaatbaar is, als onder leiding des Heeren het voor de Anti-Revolutionaire Partij duidelijk is geworden, dat dit door God is gewild...; dat dit thans niet het geval is”¹⁹. In 1948 was dit blijkbaar wél het geval toen het besluit, waartoe indertijd conform de voorstellen van de Commissie-Idenburg besloten was, werd ingetrokken. En ingevolge de partijreorganisatie van 1955 kunnen vrouwen lid zijn van de verschillende partij-instansies.

De Nederlandse *emancipatiebeweging*²⁰ speelde zich op een „hoog niveau” af. Degenen in het liberale en socia-

¹³ Klein en Myrdal zeggen daarentegen over de huishoudelijke activiteiten in de stad en op het platteland: „Contrary to commonsense expectations, the time spent on domestic activities is considerably larger in city households than in the country, in spite of the far greater amenities available to the urban housewife”, in V. Klein en A. Myrdal, a.w., pag. 36.

¹⁴ „De tewerkstelling van de gehuwde vrouw”, NIVE, 1963, pag. 4.

¹⁵ V. C. Perella: *Woman and the labour force*, in „Monthly Labor Review”, Vol. 91, no. 2, februari 1968, pag. 1-13, pag. 1.

¹⁶ Vgl. R. Dahrendorf: „Homo sociologicus”, *Hilversum 1965*; alsmede J. A. A. van Doorn en C. J. Lammers, a.w.

¹⁷ Vermeld in P. M. Franken-van Driel: „De vrouw in onze moderne maatschappij”, Amsterdam/Antwerpen 1957, pag. 26 e.v.

¹⁸ Zie hierover J. W. Noteboom: *Arbeid van gehuwde vrouwen*, in „Antirevolutionaire Staatkunde”, jrg. XIV, 1938, 113-128.

¹⁹ Geciteerd in P. M. Franken-van Driel, a.w., pag. 91.

²⁰ D. H. Couvee en A. H. Boswijk: „Vrouwen vooruit!”, Den Haag 1962.

listische kamp, die zich vóór de Tweede Wereldoorlog inspanden om de vrouw een betere positie te verschaffen in het openbare leven, zijn vrijwel allen qua opleiding of qua sociale positie in de hogere kringen te vinden geweest²¹. De grote meerderheid van de arbeidersbeweging stond nogal apathisch tegenover dit probleem. Zeer zeker in de jaren dertig toen iedereen blij was zélf het hoofd boven water te kunnen houden. Deze mentaliteit belemmerde dan ook in belangrijke mate sociale verandering.

Een volgende factor is geweest, dat Nederland tijdens de bezetting niet is overgegaan tot een massale mobilisatie van arbeidskrachten om een oorlogseconomie draaiende te houden. De vrouwen behoeften niet, zoals in Groot-Brittannië en in Hitler-Duitsland, als het maar enigszins kon de fabrieken in. Dit impliceerde onder andere dat de werkende vrouw na 1945 de bescheiden plaats in het arbeidsproces bleef innemen, welke zij vóór 1940/1945 had ingenomen. Weliswaar ziet men verschuivingen in de samenstelling van de vrouwelijke beroepsbevolking optreden, maar deze veranderingen waren in verhouding tot de totale Nederlandse beroepsbevolking klein.

Gehuwde vrouw: structurele arbeidsreserve

Een andere belangrijke factor is geweest, dat de *economische opgang* nauwelijks een dwangmatig karakter heeft gehad voor wat betreft het in dienst nemen van meer vrouwelijke werknemers — gehuwd of ongehuwd. Alleen in korte perioden van relatieve oververhitting geschiedde dit. In de jaren 1964/1965 was dit bijv. het geval. Door de aanhoudende spanningen op de arbeidsmarkt werden in die jaren veel bedrijven gedwongen gehuwde vrouwen in dienst te nemen. Franken-van Driel zegt hier onder andere over: „... dat zowel de overheid als het bedrijfsleven als regel alleen gehuwde vrouwen in dienst nemen of houden, wanneer er niet voldoende ongehuwde vrouwelijke werkrachten beschikbaar zijn”²². Of in de woorden van In 't Veld-Langeveld: „Er is bij een deel van de gehuwde vrouwen wel een latente bereidheid tot werken. Die wordt echter niet geactiveerd, want er wordt geen moeite gedaan werving en te verrichten arbeid af te stemmen op de wensen en mogelijkheden van deze groep”²³. Dit impliceert onder andere dat er in Nederland een grote *structurele arbeidsreserve* aanwezig is, die alleen ten tijde van een relatieve oververhitting wordt ingeschakeld²⁴.

De OECD wijst hier in haar rapport *Manpower problems and policies in the Netherlands* eveneens op²⁵. Naast de uitstoting uit de agrarische sector en de marginale middenstand moet volgens de OECD de niet-werkende vrouw als voornaamste „bron” worden beschouwd om grote spanningen op de Nederlandse arbeidsmarkt te voorkomen: „The possibilities of effecting a larger recruitment of labour from this group must, therefore, command the most careful and immediate attention”²⁶. Met name de gehuwde vrouwen vormen volgens de OECD de grootste bron. Hierbij erkent zij overigens dat bepaalde sociaal-culturele factoren de inschakeling voor een belangrijk deel verhinderen: „The increased participation of this group presents complex problems of changing individual and social attitudes and overcoming resistance, as well as arranging facilities and services to meet the group's special needs”²⁷. Ten einde evenwel een grotere deelname door de vrouw mogelijk te maken stelt de OECD een aantal te nemen maatregelen voor om dit te verwezenlijken. Deze zijn:

1. Promotion, by education of the general community, of the acceptability of work by married women when they desire it;
2. Arrangement of part-time employment schedules where necessary;
3. Removal of occupational barriers and prejudices against the employment of women, improved, attractive surroundings, training in the principles of the successful employment of women;
4. The rearrangement of job duties to allow older women to be recruited as aides in occupations where certificates of prolonged schooling are now required, for instance nurses, teachers and home-care;
5. Promotion of the appropriate operating hours for community services to allow working women to be easily served;
6. Children's centres for supervised study and recreation both before and after school, school lunches;
7. Arrangement of appropriate transportation schedules to reduce loss of time in travel;
8. The appropriate improvement of schooling for girls to broaden their preparation for society and occupational activities”²⁸.

Het lijkt er evenwel op dat in ons land nog nauwelijks een begin is gemaakt met een nadere uitwerking van deze voorstellen en met een verwerkelijking ervan. In 't Veld-Langeveld heeft in haar voortreffelijke *Vrouw-beroep-maatschappij* de sociale positie van de vrouw in Nederland nader geanalyseerd, waarbij zij uitging van de door de maatschappij geboden oplossingen voor het conflict tussen de arbeidsrol en de gezinsrol c.q. de premaritale rol van de vrouw²⁹. Zij concludeert, dat wij te maken hebben met een „vertraagde emancipatie”. Het inter-rolconflict werd namelijk op verschillende manieren opgelost, „die echter alle neerkomen op een meer of minder vergaande beknutting van de beroepsrollen met betrekking tot de vrouw. Deze oplossingen werden vergaand geïnstitutionaliseerd, d.w.z. onderworpen aan sociale controle vanuit diverse sociale systemen”³⁰. De-institutionalisering van deze oplossingen vindt nauwelijks plaats. Zij stelt: „Er zijn enkele marginale aanzetten tot de-institutionalisering van de traditionele oplossing die erin bestaat vrouwen bij voorkeur de voor het arbeidsproces minst gewichtige en dat zijn tevens dan de magerste beroepsrollen toe te wijzen. Het lijkt er evenwel niet op dat zich een snel de-institutionaliseringproces zal voltrekken”³¹. Volgens haar wordt de traditionele oplossing van het inter-rolconflict dan ook nauwelijks aangetast. „Alleen worden er wat meer afwij-
(Slot op blz. 811)

²¹ Vgl. H. M. In 't Veld-Langeveld, a.w., pag. 29; zie ook H. J. L. Vonhoff: „De zindelijke burgerheren”, Baarn 1965; alsmede B. van Kaam: „Parade der mannenbroeders”, Wageningen 1964.

²² P. M. Franken-van Driel, a.w., pag. 124.

²³ H. M. In 't Veld-Langeveld: *Verslag bijeenkomst gehuwde werkende vrouw. Stichting tot onderzoek van de arbeidssituatie in het Rijnmondgebied, 19 oktober 1966*, pag. 9.

²⁴ Vgl. P. van Schilfgaarde: *Structurele werkloosheid*, in „ESB”, 2 en 8 januari 1969, pag. 6-10/22-26.

²⁵ „Manpower problems and policies in the Netherlands”, report by the examiners, OECD, Parijs, 2 september 1966.

²⁶ *Idem*, pag. 52.

²⁷ *Idem*, pag. 53.

²⁸ *Idem*, pag. 54.

²⁹ H. M. In 't Veld-Langeveld: „Vrouw-beroep-maatschappij”, a.w.

³⁰ H. M. In 't Veld-Langeveld, a.w., pag. 312.

³¹ *Idem*, pag. 313.

Coördinatie van innovatie

Pleidooi voor een nieuw instituut en voor een financieringsmaatschappij voor industriële vernieuwing

DR. H. M. H. A. VAN DER VALK

De snelle ontwikkeling van de technologie noopt meer dan vroeger tot vooruitzien. Er is dringend behoefte aan het analyseren, begrijpen en voorzien van veranderingen. Deze laatste moeten de basis vormen voor het nemen van beslissingen die er op gericht moeten zijn, dat de ontwikkeling van de Nederlandse industrie niet achterblijft bij hetgeen met de thans beschikbare kennis en middelen te bereiken valt, zo schreven we in een vorig artikel ¹.

De Nederlandse industrie als geheel toont qua technologische achterstand ten opzichte van de Verenigde Staten in vergelijking met andere Europese landen volgens een recent rapport blijkbaar een bevredigend beeld. Dit is echter vrijwel uitsluitend toe te schrijven aan de multinationale ondernemingen in ons land. Schrijvende over het opmerkelijke feit, dat de meningsverschillen over de technologische achterstand van Europa in geen enkel Europees land zo groot waren als in ons land, zochten wij destijds de verklaring hiervoor in het verschijnsel, dat deze concerns voor de economie van ons land naar verhouding belangrijker waren — en nog steeds zijn — dan voor de economieën van andere Europese landen ².

De economie van elk industrieland kan worden ingedeeld in een modern-technologische, een semi modern-technologische en een verouderde technologische sector. Dankzij de multinationale en enkele middelgrote en kleinere ondernemingen, is de eerstgenoemde sector in ons land betrekkelijk groot ³. In het huidige tijdvak van snelle technologische veranderingen vereist handhaving van een eenmaal verworven positie op dit gebied echter een voortdurende krachtsinspanning. Teneinde deze basis te verbreden is het niet alleen noodzakelijk om de bestaande positie te handhaven, maar ook om die te versterken. Om die reden werd in het eerder genoemde artikel de aandacht gevestigd op de noodzaak van oprichting van nieuwe research-intensieve ondernemingen. Als de industriële ontwikkeling van ons land voor een groot deel door de internationale concerns zou worden bepaald, is het niet uitgesloten dat andere mogelijkheden niet of niet voldoende benut zouden (kunnen) worden. Het gebied van de technologische ontwikkeling is zo ruim, dat naast de initiatieven van de multinationale ondernemingen met betrekking tot het ontwikkelen van nieuwe produkten, nog zeer veel ruimte is voor initiatieven voor de ontwikkeling van andere produkten. De ervaring opgedaan in de Verenigde Staten — op dit terrein zijn ons over Nederland geen gegevens bekend — is dat er meer uitvindingen worden gedaan door particulieren dan door ondernemingen. In dit verband kunnen twee groepen worden genoemd: de onafhankelijke onderzoekers en degenen die uitvindingen tot ontwikkeling kunnen brengen.

Uit besprekingen en rapporten over dit vraagstuk hebben we de indruk gekregen, dat er in ons land zeer waarschijnlijk talrijke exploitabele ideeën zijn, maar dat zich verschillende belemmeringen en/of knelpunten voordoen om deze te verwezenlijken. Deze betreffen de coördinatie van alle werkzaamheden op dit gebied, de evaluatie van projecten, management- en marketing-deskundigheid en de financiering van gekozen projecten. Elk van deze knelpunten verdient enige toelichting.

Gebrek aan voldoende coördinatie

Coördinatie van alle werkzaamheden op het gebied van research, ontwikkeling en het tot exploitatie brengen van uitvindingen is een noodzakelijkheid. Er zijn ideeën en uitvindingen die niet tot ontwikkeling kunnen worden gebracht wegens het bestaan van een of meer knelpunten. Wat het fundamenteel en toegepast wetenschappelijk onderzoek betreft, daarin wordt door verschillende instanties in ons land voortreffelijk werk verricht. Er is echter behoefte aan volledige inventarisatie, coördinatie en stimulering. Dit punt kan slechts zeer globaal worden aangeduid. Om hier exact te zijn, zou een onderzoek naar het researchwerk in breedte en diepte van alle instanties en faculteiten van alle universiteiten en technische hogescholen vereist zijn. Men kan zich afvragen welke instantie of wie in Nederland op dit gebied volkomen geïnformeerd is. Men krijgt evenwel enig inzicht in dit vraagstuk door kennisneming van hetgeen thans op het gebied van oceanologisch onderzoek plaatsvindt. Dit geval wordt gekozen omdat het een nieuw terrein van onderzoek is en omdat we ons daarin enige jaren geleden, in de Verenigde Staten zijnde, hebben verdiept.

¹ *Innovatie en ondernemingsgeest*, in „ESB” van 27 mei jl.

² In ons artikel: „Nogmaals de technologische achterstand van Europa”, in „ESB” van 6 september 1967.

³ Dit blijkt uit een recent OESO-rapport: „Gaps in Technology; Analytical Report”, Parijs, juni 1970. Uit de tabel op blz. 153 blijkt, dat met betrekking tot de research- en ontwikkelingsuitgaven in de particuliere sector van elf industrielanden, waaronder de grootste, Nederland voor de grootste vier ondernemingen van elk land de eerste plaats op de ranglijst inneemt. Deze positie wordt zelfs gehandhaafd bij de grootste acht ondernemingen van elk land. Eerst bij de grootste twintig komt ons land op de vierde plaats.

Vele deskundigen zijn van mening dat er op dit gebied een lacune bestaat en dat in ons land de mogelijkheden die de zee en de zeebodem bieden te weinig onderzocht zijn. En het hiervoor toegewezen bedrag van ongeveer f. 10 mln. is over een groot aantal instituten verdeeld. Ieder die iets met oceanologisch onderzoek te maken heeft, krijgt een deel van deze f. 10 mln. toegewezen. Een recent rapport merkt op dat het geheel een wat versnipperde indruk maakt. „De coördinatie wordt enigszins geregeld door de 'Commissie voor Zeeonderzoek', die ressorteert onder de Academie van Wetenschappen. Deze coördinatie strekt zich evenwel niet uit tot de verdeling van gelden of het opstellen van een oceanografisch programma. Voorts kan het bestaande onderzoek niet optimaal draaien omdat Nederland niet beschikt over een eigen onderzoekingschip”⁴.

Als de situatie met deze opmerkingen juist wordt weergegeven, rijzen enkele vragen. Is er een duidelijk programma opgesteld en wat is daarin de taak van elk van de instituten die volgens genoemd rapport daaraan medewerken? Is er voldoende contact met buitenlandse, vooral Amerikaanse instellingen, opdat dubbel werk kan worden voorkomen? Immers, het gaat erom de gelden zo efficiënt mogelijk te verdelen. Verder rijst de vraag of er voldoende contact is met de industrie. Het oceanologisch onderzoek eist namelijk een grote verscheidenheid aan onderzeeboten en -instrumenten. Toen wij enkele jaren geleden de vierde jaarlijkse conferentie van de „Marine Technology Society” te Washington bijwoonden, viel ons op de daarbij aansluitende tentoonstelling, waar ruim 140 Amerikaanse ondernemingen stands hadden, de reeds toen bestaande verscheidenheid op van diepzee-apparaten, -boten en -laboratoria. Ligt hier niet een gebied voor onderzoek, dat zou kunnen bijdragen tot diversificatie van de Nederlandse scheepsbouw? We raken dit punt even aan; het gehele vraagstuk is een onderwerp op zich.

Technische en marketing-evaluatie en financiering

Evenwel, wat zich op dit gebied in Nederland afspeelt is niet alleen tot het oceanologisch onderzoek beperkt. Naast de coördinatie is er nog een ander aspect, dat hiermede nauw verband houdt. Waar blijft men in ons land met een idee, dat mogelijkheden biedt, maar dat men om allerlei redenen zelf niet kan uitwerken? Als er een instantie is, die algemeen bekend is — dit laatste is een belangrijke voorwaarde — dan zouden er zeker meer waardevolle ideeën naar voren komen.

Dit brengt ons op het punt van de stimulering van onderzoekingen. Als er een centrale instantie is (waarover aanstonds uitvoeriger) dan zou deze ook zelf bepaalde ideeën kunnen stimuleren en daarmee richting geven aan research-ontwikkelingswerk. Als één van de vele mogelijkheden kan men denken aan de ontwikkeling van nieuwe medische instrumenten als gevolg van uitvindingen, enz. Dit is een van de gebieden die in dit decennium zonder twijfel tot (verdere) snelle ontwikkeling zullen komen. Een centrale ligging temidden van wetenschappelijke instellingen van nieuwe researchintensieve ondernemingen, zoals in ons vorig artikel aangegeven, zou in dit opzicht efficiënt onderzoek en ontwikkelingswerk kunnen bevorderen. Op dit en andere gebieden zou de samenwerking tussen wetenschappelijke instellingen kunnen worden begunstigd; deze samenwerking behoeft individuele onderzoekingen niet uit te sluiten. Op dit terrein kunnen TNO en de Rijks-nijverheidsdienst zeer belangrijke bijdragen leveren.

Een verdere belemmering op de weg van idee naar een produkt dat verkoopbaar is, is de evaluatie van nieuwe projecten. De ervaring heeft geleerd, dat slechts een betrekkelijk klein deel van nieuwe projecten aanvaard wordt. Al is echter een project technisch in orde, dan moeten nog bedrijfseconomische deskundigen het produkt beoordelen op de mogelijkheden van afzet en winst. Tenslotte blijven dan over de uiterst belangrijke problemen van management en financiering. Deze processen vloeien in elkaar over en moeten vaak gelijktijdig worden onderzocht.

Het risico van de pionierende onderneming is zo groot, dat de financieringsbronnen hiervoor in Nederland uiterst schaars zijn. De handelsbanken kunnen zich niet op dit gebied bewegen, zelfs ook niet de Nationale Investeringsbank. De overige financieringsbronnen kunnen dit risico óf niet óf slechts ten dele aanvaarden. Zo is voor het Industrieel Garantiefonds, dat speciaal voor kleine en middelgrote ondernemingen is opgericht, kapitaalverstrekking aan nieuwe ondernemingen op dit gebied te riskant. Ook het fonds onder beheer van het Ministerie van Economische Zaken — het Ontwikkelingsfonds — komt hiervoor niet in aanmerking, daar de eigenaar(s) zelf voor 30% moet(en) deelnemen.

Dan blijven er drie mogelijkheden over. De eerste is dat een onderneming het project — in welk stadium ook — overneemt. Een andere mogelijkheid is, dat de overheid met een of meer ondernemingen tezamen — in de vorm van een joint venture — het project financiert. Beide mogelijkheden zijn aantrekkelijk omdat dan alle problemen, vooral die van management en financiering, met minder moeite kunnen worden opgelost.

Indien echter het bedrijfsleven geen belangstelling heeft, blijft als enige mogelijkheid over, dat het risico van dergelijke nieuwe ondernemingen volledig door de overheid wordt aanvaard, evenwel met de toevoeging, dat de kapitaalverstrekking niet plaatsvindt door middel van leningen, maar door deelneming van de overheid in het aandelenkapitaal. De reden hiervoor is, dat zelfs na een zo goed mogelijke voorbereiding de kansen op succes niet zodanig zijn, dat alle ondernemingen zullen slagen. Het staat vast dat op een aantal nieuwe ondernemingen verlies zal worden geleden. Dit verlies kan gedeeltelijk of geheel worden gecompenseerd, of in het allergunstigste geval worden overgecompenseerd door die ondernemingen die goed gaan en op den duur winsten of zeer hoge winsten zullen maken.

Samenvatting

Uit het voorgaande is voldoende gebleken welke grote moeilijkheden er zijn met betrekking tot het coördineren van alle activiteiten op het gebied van ideeën, uitvindingen, research, ontwikkeling, stimulering, marketing en financiering. Teneinde al deze werkzaamheden te coördineren zou een bureau of centrum, het CIROF (Centrum voor Industriële Research, Ontwikkeling en Financiering) kunnen worden opgericht. Dit centrum zou exploitabele ideeën moeten verzamelen en moeten nagaan of deze

⁴ Dit citaat is ontleend aan het rapport van de Wiardi Beckman Stichting: „Wetenschapsbeleid: planning en democratisering”, Deventer 1970, blz. 64.

ook commercieel te verwezenlijken zijn. Dit selectieproces is essentieel voor het welslagen van het plan. Dit centrum zou moeten streven naar de vervulling van een bemiddelende, stimulerende en een promotorsrol met betrekking tot het exploitabel maken van nieuwe ideeën. Dit doel kan onder meer worden bereikt door de volgende middelen:

- Coördinatie van alle kennis die beschikbaar is, maar verspreid is over talrijke instanties, zoals overheid, semi-overheidsinstellingen, universiteiten, hogescholen en andere instellingen.
- Het leggen van contacten met alle instellingen, die zich op dit gebied bewegen, met uitvinders, ondernemers en andere personen, die dit doel kunnen dienen en het aantrekken van ideeën, projecten enz.
- Het onderzoeken van de mogelijkheden tot het aantrekken van risicodragend kapitaal voor financiering van industriële ondernemingen, niet alleen bij de overheid, maar ook in de particuliere sector.

Dit bureau zou nauw moeten samenwerken met een nieuwe financieringsmaatschappij. Deze maatschappij zou kunnen worden opgericht door het bedrijfsleven (vooral financiële instellingen), door de overheid of door beide tezamen. Het laatste geval geeft nog aanleiding tot een tweetal opmerkingen. Het komt ons voor, dat deelneming van staatsbedrijven, die zich op het gebied van research en ontwikkeling bewegen (Staatsmijnen, PTT enz.), wellicht aanbeveling zou verdienen. Verder zou het voor de hand liggen om de financieringsmaatschappij op te richten als een dochtermaatschappij van de Nationale Investeringsbank.

Overziet men de ontwikkeling op dit gebied na de oorlog, dan blijkt dat de financiering van het bedrijfsleven niet alleen aanzienlijk is verdiept maar ook beter is georganiseerd. Er ontbreekt echter nog een belangrijke schakel in deze markante ontwikkeling. Met de oprichting van genoemde financieringsmaatschappij zou een belangrijke lacune op dit gebied in ons land zijn gedicht.

v.d.V.

(Vervolg van blz. 808)

kingen getolereerd"³². Noch de vakbeweging, noch de bedrijven noch de overheid spelen een activerende rol om daar verandering in te brengen.

De werkende vrouw lijkt dan ook vanuit arbeidsmarkt-sociologisch oogpunt heden ten dage nog een „onontgonnen gebied”. Het kan dan ook nauwelijks iemand verbazen als er nieuwe vormen van de emancipatiebeweging ontstaan, zoals in Nederland „Dolle Mina”. Het komt ons voor dat de woorden van Henriëtte Roland Holst,

„De vrouw is nimmer vrij geweest, nimmer met den man gelijk recht genietend, nimmer met hem deeltend de verheffende verantwoordelijkheid van de leiding en handhaving der gemeenschap...”³³,

vandaag nog niets aan actualiteit hebben ingeboet. Het sociaal-economische leven in Nederland is niet gediend met deze stand van zaken. Het verdient dan ook aanbeveling dat nu eindelijk eens bekeken wordt onder welke voorwaarden de vrouw naar haar eigen wensen op een zo goed mogelijke wijze op de juiste plaats in het arbeidsbestel kan worden opgenomen. Zo lang dit niet gebeurt, kan er ons inziens geen sprake zijn van een actief arbeidsmarkt-beleid. „Het gaat dus niet slechts om het min of meer passieve proces van arbeidsbemiddeling”, aldus Albeda, „zoals dat vóór de oorlog (in een situatie van permanente werkloosheid) is gegroeid. Het gaat om het actief nastreven van evenwicht op de arbeidsmarkt, niet slechts macro-economisch, maar ook regionaal en per beroep. Voorwaarde voor zo'n beleid is uiteraard, dat een aantal onderdelen van overheidsbeleid, die voorheen onafhankelijk van elkaar waren (...) in één allesomvattend kader worden gebracht”³⁴.

R. Jurriëns

³² *Idem.*

³³ *Henriëtte Roland Holst-van der Schalk: „De maatschappelijke ontwikkeling en de bevrijding der vrouw”, Rotterdam 1914, pag. 51.*

³⁴ *W. Albeda: Economische groei, onderwijs en beroepsbevolking, in „Wending”, april 1967, pag. 124.*

 Au
courant

Zelfkant van bedrijfsleven

Het is waarachtig niet alleen de komkommertijd die de journalistiek in Nederland als een meute vertwijfeld speurende jachthonden achter de Centrum-Bank-affaire aanjaagt. In een vrij laat stadium begonnen zij lucht te krijgen van een levensgroot schandaal. Het waren de vakbonden die de kranten op het spoor zetten van een zaak, die weer eens de zelfkant van ons bedrijfsleven openbaart. Toen het Haagse modehuis Schröder en Co. aan de lopende band modemagazijnen in Amsterdam, Rotterdam en Zaandam be-

gon over te nemen, herinnerden zij zich wat er een jaar geleden met Schröder zelf was gebeurd. Na de overneming werden van de viervestigingen er drie gesloten.

Bij deze transactie viel voor het eerst de naam van de Centrum Bank, een instelling die niet bekend bleek te zijn bij de Nederlandsche Bank. Commissaris van deze „bank” was ene C. M. de Ruiter, handelaar in oñroënd goed. De journalisten zijn als detectives te werk gegaan om er achter te komen wie deze De Ruiter was en hoe hij aan de miljoenen komt die hij nodig heeft om zaken als Gerzon, Bischoff en het Lingeriehuis op te kopen.

Zij hebben vergeefs naar zijn telefoonnummer gezocht en zijn riante woonhuis in Den Haag beslopen. De Ruiter bleef zich aan de publiciteit

onttrekken. In zijn plaats probeerde de Haagse advocaat, Mr. D. A. I. van den Oever, directeur van de Centrum Bank, in een haastig bijeengeroepen persconferentie de behoefte aan juiste informatie te bevredigen. Zijn verhaal is in alle kranten overgekomen als een slecht pleidooi voor een louche zaak. De Ruiter, zo deelde hij de journalisten mee, is op een zijspoor gezet. Maar twee dagen later komt er een communiqué van de maandag 17 augustus opgerichte bestuursmaatschappij voor Gerzon, Bischoff en Schröder, dat verkondigt dat De Ruiter benoemd is tot directeur en tevens enige aandeelhouder is.

Trouw gaat met de speurders(of roddel-)prijs strijken door de ont-hulling dat een Amerikaanse groep via Zwitserland en de Centrum Bank

de miljoenen in het land brengt om de modezaken te kopen, niet met de bedoeling er een krachtige textielonderneming van te maken, zoals de Centrum Bank beweert, maar om het onroerend goed in handen van de Amerikanen te spelen.

In twee dagen tijds is van het verhaal van Mr. Van den Oever zo goed als niets meer overgebleven. „In zaken zoals wij doen moet je oppassen dat je geen Zwolsman- of Caransa-effect oproept”, heeft hij tegen de journalisten gezegd. Twee dagen later is hij, niet De Ruiters, naar de achtergrond verdwenen. De Ruiters heeft nu alle touwtjes van GBS-Beheer (waarachter de Centrum Bank eclipseert) in handen.

Het verhaal, dat hij zich bij Schröder een jaar lang in de textielhandel verdiept heeft om met de vergaande kennis en de „grote visie” die Van den Oever hem toedicht, een machtig textielconcern op te bouwen, wil er niet goed meer in, nu het speurwerk van journalisten de ware aard van de transacties aan het licht brengt.

Het speculatieve mechanisme van dit soort zelfkant-transacties is eenvoudig. Gebruik makend van de wetenschap dat bepaalde modehuizen te kampen hebben met noodlijdende filialen, doe je een overnemingsbod waar ze maar al te graag in happen. Je houdt vervolgens uitverkoop van de voorraden en hebt de panden tot je beschikking. De overblijvende winstgevende zaken kun je dan volstoppen met ramspartijen en samensmeden tot een ketting van prijsboksers.

Of die lezing juist zal zijn valt te bezien. De Ruiters wil in ieder geval het tegendeel bewijzen als hij in de nacht van 25 op 26 september in het verbouwde pand van Schröder aan de Haagse Spuistraat zijn grandioze modeshow gaat geven. Hij wil laten zien dat hij de zaken anders kan aanpakken dan de verouderde verkooptechnieken van Gerzon en andere.

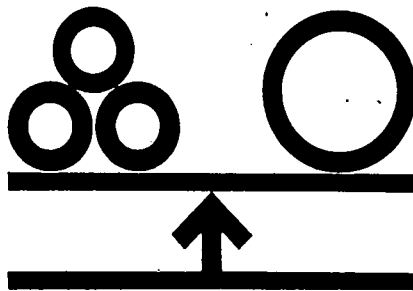
Wie met bedrijven en panden zaken doet vergeet meestal één categorie: het personeel. De vakbonden hebben het gevaar van de Zwolsman-tactiek die door De Ruiters c.s. wordt toegepast begrepen. De gang van zaken bij het beddenbedrijf Van Veen (overgenomen door de Amsterdamse zakenman en „Dritter im Bunde”, Kroonenberg) en bij Schröder beschouwen zij als een voorspel van wat zich met Gerzon, het Lingeriehuis en Bischoff zal gaan afspeelen.

De bonden hebben een klacht ingediend bij de commissie Fusie-aanleggen van de SER, die meteen

haar eerste klacht over schending van de pas van kracht geworden fusiecode te verwerken kreeg. Maar wie maakt zich nog illusies over de effectiviteit van deze sanctieloze code? Na de eerste hoorzitting kwam de commissie met een voorlopig oordeel, dat voorzitter Kuin niet eens voor zijn rekening wilde nemen. De modehuizen zouden tenminste één van de gedragsregels hebben geschonden door de werknemers niet tijdig in te lichten en te weinig rekening te houden met hun belangen (bij Van Veen bijv. ging het hele pensioenfonds mee naar Kroonenberg).

Ondernemers maken zich nogal eens kwaad op de pers, die alleen maar de kwalijke kanten van het zakendoen belicht. Toch is er in onze maatschappij maar één correctief op de handelingen van de economische zelfkant: de publiciteit.

A. F. van Zweeden

Geld- en kapitaalmarkt

De kapitaalmarkt doorgelicht (I)

Onlangs heeft het Nederlands Instituut voor het Bank- en Effectenbedrijf ten behoeve van de jaarlijkse NIBE-dag door een drietal preadviseurs de kapitaalvoorziening in Nederland laten onderzoeken¹. De opdracht aan de preadviseurs was tweeledig. Zij dienden allereerst aan de hand van het beschikbare statistische materiaal een beschrijving en analyse te geven van vraag naar en aanbod van vermogen. Daarnaast werd hun gevraagd in hun beschouwingen de vraag te betrekken in hoeverre het mogelijk zou zijn en welke gegevens ter beschikking zouden moeten komen om de doorzichtigheid van de vermogensmarkt zo goed mogelijk te bevorderen. Daarbij wordt uitgegaan van de gedachte dat vermeer-

dering van de doorzichtigheid tot een beter functioneren van de kapitaalmarkt zal leiden. Een gedachte die ook in het parlement ter discussie is geweest en de Minister van Financiën ertoe heeft verleid een wetsontwerp in het vooruitzicht te stellen waardoor met name de onderhandse markt doorzichtiger zou worden.

Drie preadviezen werden uitgebracht: één over de aanbodzijde, één over de vraag van de overheid en één over de vraag van de particuliere sector. Uit de preadviezen blijkt dat de opstellers met een weerbaarste materie hebben geworsteld waarin zij slechts met moeite enig licht hebben weten te brengen.

Ondanks de stortvloed van statistisch materiaal die CBS en De Nederlandsche Bank periodiek uitbraken, blijken er maar bar weinig bruikbare gegevens over de kapitaalvoorziening te zijn. De aanbodzijde valt nog enigmater te overzien. Verschillende groepen institutionele beleggers voeren hier de boventoon en over hun uitzettingen wordt vrij uitvoerig gepubliceerd². Waarom er geen aansluiting is te vinden tussen statistieken van het CBS over de beleggingen van levensverzekeringmaatschappijen en pensioenfondsen en de cijferreeksen die De Nederlandsche Bank hierover verstrekt is evenwel een raadsel. Het aanbod van gezinnen en bedrijven vormt inmiddels een niet onbelangrijke, maar weinig doorzichtige sluitpost.

De vraagzijde ligt belangrijk moeilijker. Het beroep op de openbare emissie Markt levert weinig problemen op. Ook de vraag van Rijk en lagere overheid op de onderhandse markt is wel bekend. Anders ligt het echter met de onderhandse leningen die door de private sector zijn opgenomen. Deze vormen een sluitpost in de statistiek van De Nederlandsche Bank, hoewel al gauw circa de helft van de vraag op deze wijze wordt opgenomen.

Dr. Tervooren heeft in zijn preadvies een poging gedaan, door combinatie van Nationale Rekeningen, Monetair Rekeningen uit het Centraal Economisch Plan en financieringsoverzicht van De Nederlandsche Bank, een indruk te geven van de betekenis van de

¹ Prof. Dr. J. Engelfriet, Drs. E. P. M. Tervooren en A. Vogel: „De kapitaalvoorziening in Nederland”. Publikatie van het Ned. Instituut voor het Bank- en Effectenbedrijf, no. 3, Kluwer, Deventer 1970.

² „Maandstatistiek van het Financie-wezen”.

	1965	1968 (in f. mrd.)	1970	1965	1968 (in %)	1970
1. Afschrijvingen	5,59	7,24	8,88	33,4	29,5	32,6
2. Reserveringen	2,90	4,20	4,60	17,3	17,2	16,9
Totale interne financiering	8,49	11,44	13,48	50,7	46,7	49,5
3. Overheidssteun	0,27	0,58	0,85	1,6	2,4	3,1
4. Overheidskrediet	2,25	2,98	2,65	15,0	12,2	9,7
5. Kapitaalmarkt	3,55	4,75	6,40	21,2	19,3	23,5
6. Kap. uit het buitenland	0,07	0,37	0,59	0,5	1,5	2,2
7. Krediet van banken	1,14	2,54	2,68	6,8	10,4	9,8
8. Verschil kas/transactiebasis en diversen	0,71	1,83	0,60	4,2	7,5	2,2
Totale externe financiering	8,26	13,05	13,77	49,3	53,3	50,5
9. Totaal financieringsmiddelen	16,75	24,49	27,25	100	100	100
10. Bruto investeringen						
— vaste activa	13,75	19,49	23,15	82,1	79,6	85,0
— voorraden	1,38	1,40	2,30	8,2	5,7	8,4
— liquiditeitsaccumulatie	1,62	3,60	1,80	9,7	14,7	6,6
Totaal investeringen	16,75	24,49	27,25	100	100	100

kapitaalmarkt voor de financiering van bedrijven. Uit zijn berekeningen kan het bovenstaande overzichtje worden samengesteld.

Na zich veel moeite te hebben getroost om dit overzicht op te bouwen, komt Dr. Tervooren echter tot de teleurstellende conclusie, dat hiermede het inzicht in de betekenis van de kapitaalmarkt voor de financiering van het bedrijfsleven nauwelijks wordt vergroot. Terwijl, namelijk in de kapitaalmarktstatistiek gezinnen en bedrijven tezamen genomen zijn, is het begrip bedrijven dat in de Nationale Rekeningen wordt gehanteerd en dat ook in het overzicht van Dr. Tervooren wordt gebruikt zo ruim (het omvat alle overheidsbedrijven en natuurlijke personen in hun hoedanigheid van woningbezitters), dat ook hiermede weinig aan te vangen is. Het feit dat macro-economische gegevens worden gebruikt heeft tot gevolg dat geen uitsplitsing naar sectoren van het bedrijfsleven mogelijk is. Dit leidt er ook toe dat financiële transacties tussen verschillende bedrijfssectoren (die zeer omvangrijk kunnen zijn) niet worden getoond, omdat ze tegen elkaar wegvallen.

Tenslotte komen ook vraag en aanbod uit het buitenland in de kapitaalmarktstatistiek zeer onvolledig tot uiting. Het is voornamelijk het beursverkeer dat hierin zijn weerslag vindt. Niet te vinden zijn de directe investeringen van Nederlandse bedrijven in het buitenland noch van buitenlandse bedrijven in Nederland. Het is evenmin mogelijk aansluiting te vinden tussen de betalingsbalansstatistiek die De Nederlandsche Bank publiceert (en waarin de directe investeringen wel zijn te vinden) en de kapitaalmarktstatistiek.

De preadviseurs hebben zich voorts afgevraagd of het met de gegevens die nu beschikbaar zijn mogelijk is een betrouwbare prognose te geven van

De rubriek Geld- en kapitaalmarkt wordt verzorgd door medewerkers van het Economisch Bureau van de AMRO Bank te Amsterdam.

vraag naar en aanbod van vermogen op de middellange en lange termijn. Prof. Engelfriet heeft onderzocht of bij de verschillende categorieën van institutionele beleggers een trendmatige ontwikkeling in hun beleggingen valt te ontwaren. Hij komt tot de conclusie dat dit niet het geval is. Een mechanische extrapolatie acht hij weinig zinvol, omdat het beleggingsbeleid van de institutionele beleggers in de loop der jaren de invloed ondergaat van zich wijzigende inzichten en bovendien afhankelijk is van de rente-ontwikkeling op de verschillende deelmarkten van de vermogensmarkt.

Aan de vraagzijde is het beeld weer wisselvallig. Het Rijk moet in staat worden geacht een aanvaardbare prognose te maken van zijn beroep op de kapitaalmarkt. Dit gebeurt ook jaarlijks in de Miljoenennota, hoewel wijzigingen in de loop van het jaar dikwijls nodig zijn. Een prognose van de vraag zou men ook „in redelijkheid van de lagere overheid mogen vergen” (Prof. Engelfriet). De praktijk wijst echter anders uit. Wel heeft de regering een werkgroep ingesteld die moet onderzoeken of een passend systeem van planning kan worden gevonden maar „tot dusverre ontbreekt een behoorlijke prognose van de financieringsmiddelen van de lagere publiekrechtelijke lichamen”³.

Uit de hierboven gegeven opstelling van Dr. Tervooren blijkt dat men er slechts zeer ten dele en met behulp van vrij ruwe schattingen in kan slagen een overzicht samen te stellen van de bron-

³ Uitspraak van Gedeputeerde Staten van Zeeland in Bijlage IV van Kamerstuk 10.679, zitting 1969-1970.

nen en het gebruik van financieringsmiddelen door het bedrijfsleven. Een prognose op grond van deze opstelling lijkt dan ook een hachelijke zaak. Enige detaillering naar bedrijfstakken is immers aldus niet te geven. Terecht merkt Prof. Engelfriet op dat prognoses voor bijv. een volgend kalenderjaar geleverd zullen moeten worden door de vragers en de aanbieders zelf.

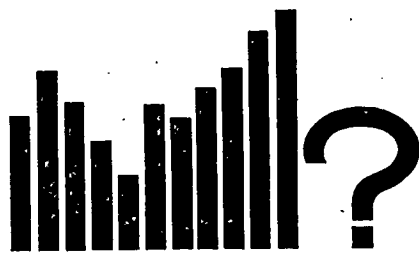
Met name door de overheersende betekenis van de onderhandse markt blijkt het in Nederland moeilijk te zijn een goede statistiek van de kapitaalmarkt samen te stellen. Wél krijgt men de indruk dat ook met het bestaande materiaal een beter resultaat zou zijn te bereiken. Daartoe zouden de kapitaalmarkt- en de betalingsbalansstatistiek van De Nederlandsche Bank op elkaar moeten worden afgestemd. Bovendien zou een brug geslagen moeten worden naar de gegevens die het CBS publiceert over beleggingen van institutionele beleggers. Welke ideeën de preadviseurs naar voren hebben gebracht ter verbetering van de doorzichtigheid van de kapitaalmarkt zullen in een volgende kroniek ter sprake komen.

Drs. K. Dijk

Dr. A. Bosman: Systemen, planning, netwerken (Bedrijfseconomische Monographieën, deel XLVII). Stenfert Kroese, Leiden 1969, 299 blz., f. 38,50.

De rekenautomaten uit de zgn. derde generatie kunnen, enkele uitzonderingsgevallen daargelaten, economisch alleen verantwoord worden gebruikt als er nieuwe toepassingsgebieden worden aangewezen. In dit boek wordt nagegaan welke deze toepassingsmogelijkheden zijn wat betreft de planning en de besturing van de productie. De belangrijkste stelling is, dat het mogelijk moet zijn om de planning van de productie met behulp van een rekenautomaat te automatiseren. Daartoe werd een aantal programma's geschreven. De uitgangspunten die bij het schrijven van deze programma's werden gehanteerd, de hoofdlijnen van deze programma's en de resultaten met deze programma's bereikt, vormen de inhoud van dit onderzoek.

Prognotities

Een Franse blik op de toekomst

Kort geleden is er een rapport verschenen van de Franse nationale commissie voor de ruimtelijke ordening, waarin een aantal uitgangspunten op tafel wordt gelegd voor het zesde plan¹. In dit rapport wordt uiteengezet met wat voor ruimtelijke ontwikkelingen op de lange termijn moet worden rekening gehouden en welke consequenties dit reeds zal moeten hebben voor de middellange-termijnplanning. De bedoeling van het stuk is om een koppeling tussen een evenwichtige ruimtelijke ontwikkeling en de economische ontwikkeling tot stand te brengen. Het interessante van dit stuk is niet zozeer de inhoud, want het betreft een onderwerp waarover ook in Nederland reeds veel geschreven wordt. Het belangrijkste is m.i. het feit dat uit het rapport blijkt, dat er in Frankrijk reeds een formele koppeling tussen de ruimtelijke en economische planning bestaat.

In Nederland zijn we wat dit betreft nog niet veel verder dan de intentieverklaringen, die tijdens de laatste vergadering van de Vereniging voor de Staathuishoudkunde zijn afgelegd, waarbij economen en planologen elkaar plechtig beloofden voortaan meer wederzijds begrip te zullen tonen. In de praktijk is het nog niet zover. Weliswaar is nu in *De Nederlandse economie in 1973* een hoofdstuk over regionale ontwikkeling opgenomen, maar in dit hoofdstuk komen de begrippen ruimtelijke ordening en milieuhygiëne nog niet voor. Er is met andere woorden geen rekening gehouden met doelstellingen van ruimtelijk beleid, maar slechts een extrapolatie van de geconstateerde ontwikkelingen in de regio's gemaakt.

In het Franse stuk wordt echter duidelijk uitgegaan van een optimaal gebruik van de factoren arbeid, kapi-

taal en grond, waarbij rekening dient te worden gehouden met de natuurlijke omstandigheden van ieder gebied. In de inleiding wordt aangegeven dat de regionale ontwikkeling in Frankrijk tot nu toe tamelijk onevenwichtig is geweest. De industrie heeft zich o.a. sterk geconcentreerd, in de gebieden met delfstoffen en in de Parijse agglomeratie. Dit heeft geleid tot een aantasting van het milieu in die gebieden, terwijl andere delen des lands praktisch leeg zijn gebleven of ontvolkt zijn. Het beleid is nu dan ook gericht op de stimulering van de minder ontwikkelde gedeelten van het land, wat echter bij een geringe bevolkingsdichtheid niet eenvoudig is. Men gaat er echter van uit dat er een juist gebruik dient te worden gemaakt van de aanwezige pluspunten van de Franse economie, met name de beschikbaarheid over voldoende ruimte en de potentiële beschikbaarheid van relatief veel arbeidskrachten die nog uit de agrarische sector zullen afvloeien.

Ondanks de geringe bevolkingsdichtheid van Frankrijk, die slechts een kwart van de Nederlandse bedraagt, blijkt men zich toch al ernstig zorgen te maken over het milieubedrijf. Van het rivierwater blijkt reeds 10% vervuild te zijn en men vreest, dat dit tegen het einde van deze eeuw zal zijn verdubbeld. De watervervuiling wordt grotendeels door industriële activiteiten veroorzaakt en komt dan ook het meeste voor in de streken met grote industriële en stedelijke agglomeratie. Zorgen maakt men zich ook over de luchtvervuiling, o.a. van het autoverkeer. Op korte termijn denkt men nog te kunnen volstaan met verbeteringen in het verbrandingssysteem van de benzinemotor en een gunstiger samenstelling van de brandstof. Op de langere termijn voorziet men dat er radicalere oplossingen nodig zijn, zoals bijvoorbeeld de ontwikkeling van een elektrisch aangedreven wagen.

Problemen worden ook voorzien in verband met de toenemende hoeveelheden afvalprodukten en verpakkingen. Voorgesteld wordt om een fonds te stichten waaruit de vernietiging van auto's, verpakkingen e.d. gefinancierd kan worden en wat gevoed zou moeten worden uit een accijns op die produkten. Een accijns van 0,5% op verpakkingen zou 50 mln. franks opbrengen en een accijns van 1% op auto's 230 miljoen franks. In dit verband is het wellicht de moeite waard om erop te wijzen, dat in de Verenigde Staten pas een wet is aangenomen, waarin de producenten van verpakkingen ver-

plicht worden die zo samen te stellen, dat ze makkelijk te vernietigen zijn. Zo niet, dan kunnen hoge boeten worden opgelegd.

Het landschap kan ook bedorven worden door bepaalde toeristische projecten, door reclameborden e.d. Vooral de zeekust wordt vaak ontserd door onaantrekkelijke en overbevolkte campings en door toeristische kustwegen, die lawaaiig en gevaarlijk zijn. De Cote d'Azur wordt als een voorbeeld genoemd van hoe het niet moet. Dat men het inderdaad ook serieus meent, is onlangs nog gebleken uit het ingrijpen van de Minister van Toerisme in enkele kustprojecten.

In de uitwerking van de consequenties van dit alles voor het zesde plan wordt o.a. ingegaan op het onderwijs en de beroepsopleiding, de regionale verdeling van research- en ontwikkelingsuitgaven e.d. Er is voorts sprake van een actief decentralisatie-beleid, waarbij het de bedoeling is om bedrijven, die niet strikt op Parijs zijn aangewezen zich elders te laten vestigen.

In de conclusies wordt nogmaals benadrukt hoezeer het ruimtelijke beleid een integraal onderdeel is van het nationale beleid. Deze integratie van ruimtelijke, deels ook sociale en economische planning lijkt mij op den duur ook voor Nederland onontkoombaar. Men zou zelfs kunnen betogen dat door de grotere schaarste van ruimte wij er zelfs veel eerder dan Frankrijk toe gedwongen zouden worden. Het is bekend dat de „Commissie Voorbereiding Onderzoek Toekomstige Maatschappijstructuur”, die onder voorzitterschap staat van Prof. P. de Wolff, over deze koppeling heeft nagedacht en hierover kortgeleden een rapport heeft aangeboden aan de regering.

Hieruit blijkt dat men zich ook bij ons wel van de noodzaak bewust is. Dit zou ook een logische consequentie zijn van de uitbreiding die de SER onlangs heeft gegeven aan de bekende vijf sociaal-economische doelstellingen. Met de zesde doelstelling, een verantwoord ruimtelijke ordening, wordt met name het leefbaarheidsaspect in het geheel geïntegreerd. Het zou dan ook logisch zijn als de toevoeging van de zesde doelstelling in de planning werd geconcretiseerd.

Drs. P. Ressaar

¹ *Commissariat Général du plan: „Rapport de la Commission nationale de l'aménagement du territoire pour l'orientation du VIe Plan”, Parijs, juni 1970.*

Boeken nieuws

Drs. E. C. H. Marx en Drs. A. W. M. Teulings (red.): **Samenspel van managers en specialisten.** Marka-boeken 102. Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen 1969, 222 blz., f. 4,50.

De auteurs van deze bundel: Dr. G. H. Bast, Drs. J. F. van Gemund, Dr. G. H. Hofstede, Prof. Dr. J. A. P. van Hoof, Prof. Drs. A. A. Kampfraath, Drs. E. C. H. Marx en Drs. A. W. M. Teulings, beogen de veranderingen in de opvattingen van manager en specialist over hun onderlinge samenspel te expliciteren tegen de achtergrond van structurele wijzigingen in de industriële sector van onze maatschappij en in de interne bedrijfsverhoudingen. Deze doelstelling is, gedifferentieerd naar een viertal probleem-

gebieden, terug te vinden in de indeling van dit boek: a. de integratie van specialistische kennis in de bedrijfsvoering; b. de vormen van samenspel van managers en specialisten, hun achtergronden en gevolgen; c. de integratie van specialistische kennis in de bedrijfsvoering door organiseren van het samenspel; d. de potentiële bijdrage van de organisatiesociologie. De bundel is ontstaan uit de bijdragen aan de Bedrijfssociologische Studiedagen 1968, welke door de samenstellers van dit boek werden voorbereid.

Drs. M. J. van der Ploeg: **Administratie en bedrijfsbeheer.** Tiende druk. Samsom, Alphen aan den Rijn 1970, 229 blz., f. 22,50.

In deze druk is een nieuw hoofdstuk opgenomen: „Analyse, speciale rapporten en kengetallen”. Daarin zijn enige methoden en technieken genoemd, die ertoe kunnen bijdragen aan de interne rapportering aantrekkelijker aspecten te geven en haar begrijpelijker te maken voor bedrijfsleiders en afdelingschefs. Voorts zijn in deze druk op ruimere schaal dan in voorgaande drukken schema's opge-

nomen, o.a. voor de toelichting van de jaarlijkse budgetprocedure en voor de prognose van de liquiditeit; eveneens voor de periodieke overzichten in de marketing-afdeling enz. In het hoofdstuk over de budgettering zijn enige aanvullingen aangebracht, nl. de functie van een basisbudget en het nut van programabudgetten ten opzichte van functionele budgetten.

E. W. Walker, W. H. Baughn en Dr. F. W. C. Blom: **De financiële functie in de onderneming.** Tweede druk. Samsom, Alphen aan den Rijn 1970, 294 blz., f. 29,50.

Dit boek is een enigszins vrije bewerking van gedeelten uit het in 1961 verschenen werk van Walker en Baughn: *Financial planning and policy* en wel in het bijzonder van die gedeelten die de interne kant van het financiële beleid in de onderneming behandelen. Het is geschreven vanuit de gezichtshoek van een chef financiële zaken, die het interne vermogensbeheer helpt verzorgen, en niet vanuit de gezichtshoek van de controller. In deze tweede druk zijn enkele wijzigingen aangebracht.

LANDBOUWHOGESCHOOL, WAGENINGEN

De functie van

LECTOR IN DE ALGEMENE LANDHUISHOUDKUNDE

vaceert bij de afdeling Algemene Landhuishoudkunde (hoogleraar: prof. dr. J. Horrings)

Vereisten :

- wetenschappelijke scholing en ervaring op het gebied van de algemene agrarische economie;
- kennis en bedrevenheid in kwantitatieve methoden ter behandeling van vraagstukken op het onder a bedoelde gebied.

Het betreft hier een nieuw ingesteld lectoraat.

De betrokken functionaris zal worden belast met onderwijs en onderzoek in overleg met de betreffende hoogleraar.

Gegadigden, of zij die de aandacht op potentiële gegadigden willen vestigen, wordt verzocht zich zo spoedig mogelijk schriftelijk te wenden tot het Kabinet van de Senaat van de Landbouwhogeschool, Salverdaplein 10 te Wageningen, met verstrekking van uitvoerige gegevens en vermelding van nummer ALHK/70 op de enveloppe.

STICHTING INSTITUUT VOOR ONDERZOEK VAN OVERHEIDSUITGAVEN

Wegens uitbreiding van de werkzaamheden zullen wij gaarne een Econ. Drs. met een levendige belangstelling voor de openbare financiën in het algemeen en de uitgavenproblematiek in het bijzonder, aanstellen als

STAFMEDEWERKER

bij ons instituut. De taak omvat de gro-
tendeels zelfstandige bestudering van de
zin, omvang en ontwikkeling van bepaal-
de uitgavencategorieën.

Voor een goede taakvervulling zijn
o.a. inventiviteit, een vlotte pen en voor-
al wetenschappelijke integriteit van be-
lang. Kennis van en belangstelling voor
statistische analyse, besliskunde enz.
wordt op prijs gesteld.

Sollicitaties kunnen worden gericht aan de directeur van
het instituut, Anna Paulownastraat 58b, Den Haag.

S I S W O

STICHTING INTERUNIVERSITAIR INSTITUUT
VOOR SOCIAAL-WETENSCHAPPELIJK ONDERZOEK

Bij de sectie planologie kan geplaatst worden een

SOCIAAL-GEOGRAAF

voor het verrichten en begeleiden van mathematisch-
statistisch onderzoek op het terrein van de plano-
logie en de sociale geografie.

De betreffende medewerker zal, zo nodig, bij ge-
bleken geschiktheid via een voortgezette opleiding
in de gelegenheid worden gesteld zich verder in
deze richting te bekwamen.

Aanstelling en bezoldiging zullen geschieden in het
rangensstelsel der wetenschappelijke ambtenaren.

Inlichtingen kunnen worden verkregen bij
drs. G. J. Reinink, telefoon (020) 24 00 75.

Schriftelijke sollicitaties te richten aan de directeur-
secretaris van SISWO, O.Z. Achterburgwal 128 te
Amsterdam.

**Kennen uw kennissen
„E.-S.B.” al?**

VRAAG EENS PROEFNUMMERS AAN

Het bestuur van het

Nederlands Instituut van Registeraccountants

te Amsterdam-Buitenveldert zoekt een

Secretaris Buitenland

Het is de bedoeling de te benoemen functionaris in de eerste plaats te belasten met
alle werkzaamheden op secretariaatsniveau, welke verband houden met de
contacten van het NivRA met het accountantsberoep in het buitenland.

Voor de vervulling van deze functie gaan de gedachten uit naar een functionaris
met een voltooide wetenschappelijke juridische of economische opleiding en
met een in het buitenland verkregen ervaring.

Gedegen talenkennis is noodzakelijk, mede in verband met periodiek verblijf
in het buitenland.

Sollicitaties te richten onder letter S/B aan het bestuur van het NivRA,
Mensinge 2, Amsterdam-1011.

Voor telefonische informatie : (020) 44 02 22, toestel 19 of 13.